

חלקם של היהודים במלחמת-המגן האנטיפאשיסטית בסלובקיה במלחמת-העולם השנייה

תכופות מעלים את השאלה, מדוע יש להדגיש במיוחד את פעילותם או עמידתם של יהודים במלחמה הזו, ולמה אין לדבר עליהם קעל שאר בני האומה, בקירבה הם חיים. באופן ברור מאוד תביע את הדהוריו בשאלה זו העתונאי הסלובקי הידוע רומאן קאליסקי, בזכרו את הביקור בביתן היהדות שבתערוכה העולמית במונטריאול, שם היו מוצגות תמונותיהם של אישים בעלי מוניטין עולמי, והם יהודים. הוא כותב: „אכן חשבתי, האם נכון הוא לתלוש בצורה זו גאונים מתולדות העמים השונים, לאן נגיע אם יתגו כך הקאתולים, הפראבוסלאבים, המוסלמים או הבודהיסטים? אולם לא יכולתי להתכחש לעובדה, הצפה בהכרח או שלא בהכרח: אנשי-רוח גדולים רבים, מוחות בולטים רבים, גורשו ממדינות אירופה רק משום שמזוהים יהודיים היו”¹.

אך זהו רק צד אחד של העניין. למאורעות העבר הלא-רחוק היו תוצאות מרחיקות-לכת לגבי האוכלוסיה היהודית. השמדת היהודים בידי הפאשיזם גרמה להעמקת מאבקם לקיום לאומי עצמאי, שהביאה ליצירת המדינה העצמאית, ישראל. נסיבות אלה הגבירו את המגמות להרמת קרנת של הוהות היהודית, והשתנתה התפיסה על חלקם של היהודים בהתפתחות ההיסטורית. ואולם לא יהודים בלבד מעוניינים להדגיש את תפקידם באותה תקופה, אלא כל מי שהמלחמה במגמות האנטישמיות החזקות, הקיימות עדיין, קרובה ללבו.

שאלה חשובה נוספת הוכפת תשובה בטרם ניגשים לעניין עצמו. יש להעריך את האפשרויות להסקת מסקנות ויש לבחון את מקורות המידע. זוהי משימה מכרעת ממדרגת ראשונה בתיאור הבעיה הנדונה. ודווקא כאן מתעוררים הקשיים הגדולים ביותר. במהלך הכשרת התנאים לקראת המרי האנטיפאשיסטי, ובעת הפיכתו למאבק גלוי ומוזין, הופיעו היהודים אך לעתים רחוקות כקבוצה מגובשת ועצמאית. גוסף לנסיבות המיוחדות קיימים פה גם קשיים בעלי משמעות כללית יותר. הם גובעים מן העובדה, שהכוננות למרי האנטיפאשיסטי התנהלה בתנאי מחתרת, כך שחסר חומר ליצירת תמונה מוחשית וממצה של הפעילות בכללותה; הוא תרין גם ביחס להתקוממות הסלובקית עצמה, אף אם יש הרבה חומר ארכיוני מתקופה זו. ניתן לשחזר אירועים מסויימים באופן בלתי-יישיר על יסוד הודעות משרדיות במטטרה או במשרדי המימשל. מלבד זה שמורים במוסדות סלובקיים שונים זכרונות אישיים

של משתתפי המאבק, וביניהם גם יהודים. נכון, שהדעות וזכרונות אלה אינם יכולים לשקף את המציאות כולה, מכיוון שיש בכל תעודה כזו הרבה מן הסובייקטיביות, ולא רק בשל אישיותו של הכותב, אלא גם בשל נסיבות אחרות. בזמן האחרון הופיעו כמה חיבורים מצויינים פרי-עטם של היסטוריונים ופובליציסטים סלובקיים, המוכיחים ראייה רב-צדדית יותר על בעיות אלה. אולם כל החיבורים הללו עוסקים במאורעות בודדים או באזורים מסויימים, בלי קשר לציבור היהודי. כמוכן מופיעים בחיבורים אלה גם שמותיהם של לוחמים בולטים ממוצא יהודי. וכאשר אנו מגיעים לחקר ההתקוממות הסלובקית עצמה, מקשה על התקירה עוד ביתר-רשאת העובדה, שיהודים רבים מופיעים — מסיבות שונות — בשמות בדויים.

לבסוף עלינו להגדיר את המושג, מי נחשב ליהודי, את מי לשייך למושג זה. במהותו הוא מושג מאוד לא-ברור. היהודים בסלובקיה, כמו במדינות אחרות באותה עת, לא היו ישות אחת הומוגנית, מנקודת-ראות דתית, לאומית וסוציאלית. היו ביניהם דתיים ובלתי-דתיים. אף נקודת-הראות הלאומית לא נמצאת מסייעת, כלומר לאיזה לאום הגדירו עצמם היהודים. הם גם לא היו קבוצה סוציאלית אחידה. כך שאין להסיק לגבי המוצא על פי הקריטריונים הנ"ל. המתא הוגדר על-ידי הוראת החוק. לפיכך נשייך ליהודים את כל אלה, שתוצאת החוקים נגד יהודים ואמצעים נהליים אנטי-יהודיים אחרים, נגעו בהם באופן ישיר ובמלואם.²

לשאלת חלקם של היהודים במרי האנטיפאשיסטי בסלובקיה לא הוקדשה כמעט כל תשומת-לב מיוחדת. היו אפילו זמנים, בהם מוטב היה לא לדבר בנושא זה. מקורות רשמיים פסחו על השאלה בטענה, שבסלובקיה לא הייתה נציגות מלוכדת ועצמאית של היהודים, כפי שהיה הדבר למשל במרד גיטו וארשה. גם הקהילה היהודית שתקה. יתכן שהיה כאן גורם של מורא, יתכן שחששו לתבוע הערכה צודקת ונכונה לפעילותם של לוחמים ממוצא יהודי נגד הפאשיזם במסגרת המרי הסלובקי בכללותו. מצב זה גרם, שער עתה דלה הספרות שהופיעה בסלובקיה על מלחמתם של יהודים בפאשיזם.³

יכול עשיר יחסית בכיוון זה ניכר ביצירה הספרותית בישראל, וזה ביחוד הודות למרכז המחקר מיסודו של „השומר הצעיר“ — „מורשת“,⁴ מלבד זה הופיעו עוד שני חיבורים בארצות-הברית.⁵ ואם-כי מדובר ברוכ המקרים על מידע בעי ערך רב, הרי רוב החיבורים האלה מבוססים פחות או יותר על זכרונותיהם של המשתתפים. על כן חסר עדיין המבט הכללי על הבעיות.

המחבר מודע על הסיבוכות והסכנות שבמחקר ובפירוט השאלות הללו, ואף-על-פי-כן פתח בנסיון להאיר, עד כמה שאפשר, מצדדים רבים את הבעיה האמורה, במסגרת האירועים הכלליים בסלובקיה.

לאחר תבואת מיספר שאלות עקרוניות שהן חשובות לגבי המשך העבודה, ניתן לגשת לעניין עצמו. מבחינת הזמן מוגבל הנושא לתקופת קיומה של המדינה הסלובקית.

לפירוק הרפובליקה הצ'כוסלובקית ולהכרזת המדינה הסלובקית העצמאית קדמו שני מאורעות מכריעים, שקבעו את התפתחות המאורעות לאחר-מכן. להסכם

היהודים במלחמת-המגן בסלובקיה

מינכן בין ארבע המעצמות מיום 30.9.1938 היו תוצאות מרחיקות-לכת לא רק בשביל קיום צ'כוסלובקיה כמדינה ריבונית, אלא גם לגבי התעצמות הפאשיזם באירופה. מבלי להתייחס לקשיים הגדולים בהם נאלצה המדינה הצ'כוסלובקית המקוצצת להיאבק אחר הפלישה לשטחה, חלו גם תמורות בחוקת-המדינה בתחומי העמים הצ'כי והסלובקי.

המפלגה הסלובקית העממית של הלינקה, הריאקציונית-קלריקאלית, גיצלה את עיוותי המישל הצ'כי כלפי סלובקיה והעם הסלובקי לטובת מטרותיה. היא. ביום 6.10.1938 מכריזת באופן חד-צדדי על עצמאותה של סלובקיה, ומפלגה זו נוטלת למעשה את השלטון לידיה. מאורעות אלה גרמו למשבר רציני בחיים המדיניים והחברתיים. ערכים בסיסיים כמו דמוקרטיה, האמאניזם ושוויון תאזרחים לפני החוק היו חלק בלתי-נפרד מהחיים הפוליטיים במשך כל זמן קיומה של הרפובליקה הצ'כוסלובקית הראשונה. צ'כוסלובקיה היתה אי בתוך הים הפאשיסטי, בו מצאו מקלט אף מהגרים יהודיים רבים. אבל אידישותן של צרפת ובריטניה כלפי צ'כוסלובקיה גרמה, שהארץ נפלה באופן הדרגתי לידי גרמניה הנאצית. להעמקת התהליך הזה סייע גם הרכב הסמטלה החדשה, שפיתחה פעולה להסתגלות אל ההסדר החדש במרכז אירופה, כפי שהוא נקבע בהסכם המעצמות.

אחד הסימנים הראשונים למשבר זה ולהסתגלות זו היה — התגברות האנטישמיות. לאחר פירוק צ'כוסלובקיה והכרזת הרפובליקה הסלובקית העצמאית נעשתה האנטישמיות אחד המרכיבים החשובים במדיניות ובאידיאולוגיה של היצור המדיני החדש.

תוקפנותה הגוברת של האנטישמיות התבטאה קודם-כל בתקנות דיכוי כלפי הציבור היהודי, שגברו כהדרגה. פוצמתן של התקנות עלתה בה במידה שהפכה סלובקיה ממדינה שמרנית-קלריקלית למדינה בעלת דיקטטורה פאשיסטית גלויה.

בהתאם לכך היו תקנות הדיכוי מכוונות למעשה לנישול הדרגתי של אזרחי המדינה ממוצא יהודי מתחומי החיים הציבוריים והכלכליים, ולבסוף תובילו התקנות וההתערבות הגרמנית אל ההשמדה. אותו תהליך מוכרח היה כמובן להטביע את חותמו על עמדת הנפגעים ממנו. תגובת הנפגעים היתה נתונה באופן אונייטיבי, אך היא היתה גם תלויה בגורם הסובייקטיבי. לכן יש לסקור לפחות במלים אחדות את מערך הכוחות שפעלו בציבור היהודי בסלובקיה דאז.

לאחר עשרות שנים של שקט יחסי, כאשר אנטישמיות היתה אומנם מצויה, אך לא באה לביטוי הריף וקיצוני כמו בתקופת המדיניות האנטי-יהודית, מצאו הפעולות התוקפניות טאלה למעשה את היהודים בלתי-מוכנים מבחינה נפשית. גוף היהדות לא היה מחוסן עדיין בפני מכה כבדה כזו. היהודי הגודד חיפש את מקלו והתכונן לדרך נוספת. רוב היהודים לא תפסו את היקף הסכנה הגדולה וסברו, כי דיכוי היהודים לא ימשך זמן רב, וחוד האנטישמיות יקחה. הם הסתמכו על העובדה, שתעשיינים ובעלי-סקצור יהודיים החזיקו בעמדות חשובות בכלכלה הסלובקית.

ואולי היתה להם דעה, שנראית לי מסוכנת עוד יותר: היהודים האמינו בתבוסתה הקרובה של גרמניה במלחמת-העולם השנייה, שאך זה התחילה. כניסת ברית-המועצות למלחמה עוד הגבירה אופטימיות זו. אותה אמונה בקץ המהיר של המלחמה מצאה חיוק בין השאר בגאונן של סטאלין מיום 7.11.1941 בו הכריז, שההגלה סיכוי ממשי לסיים את המלחמה כבר בשנת 1942,⁶ אף שתחילתה של המלחמה עוררה רושם של סיכסוך ממושך לשנים רבות. גורמים אלה חיבלו ללא מעצור בעירנותו ובכוונתו של הציבור היהודי להתגבר יעילה.

השכבות בעלות החכמה שבציבור היהודי בסלובקיה ראו את המצב בצורה מציאותית הרבה יותר. אותה ראייה נבעה מן התודעה הגוברת בהדרגה על מצבה הבינלאומי של המדינה הסלובקית ומצבה המדיני הפנימי. ראשית-כל הדרה לתודעה האמת, שהמדינה הסלובקית נוצרה ביוזמת גרמניה הנאצית. דבר זה גם קבע את דרגת עצמאותו של היצור המדיני החדש. על אף העובדה, שהמדינה הסתה בצל מעצמה כה אדירה, לא היה מעמדה הבינלאומי איתן ביותר. הסכנה של הצגת תביעות טריטוריאליות נוספות מצד הונגריה עמדה בעינה. מסיבה זו היו אנשי הממשלה הסלובקיים הרבה יותר נכנעים ונכונים למלא כל משאלה של בעל הסתם. קשור בכך גורם נוסף, במישור המדיניות הפנימית. בתקופה הראשונה לקיום המדינה החדשה ראה חלק גדול מבני האומה הסלובקית – יותר מבחינה ריגשית מאשר מציאותית-מדינית – בהשגת עצמאות מדינית מדומה (ועוד כעת סיבוכים בינלאומיים כה קשים) מילוי השאיפות הלאומיות של עם, שהי זמן רב בהשפלה עמוקה. אך במהרה טפחה המציאות הקשה על פני רגשות אלה. הופיעו קשיים כלכליים ומדיניים גדולים, ואנשי הממשלה הסלובקית לא הצליחו לסתור את הבעיות. לכן פנו אל השיטה הבדוקה – האנטישמיות. היה זה הסעיף היחיד בתוכניתם, אותו ביצעו במלואו. אי אפשר להסתיר את העובדה, שהפעלת התקנות האנטישמיות הביאה לכמה שכבות בעם הסלובקי תועלת חומרית מרובה. ואלה נעשו לעמודי-התווך של המישור החדש.

עוד עובדה הוסיפה סיבוך למצב. מוסדות הממשל הסלובקי התאמצו בכל יכולתם להשתייך כל תופעה של אופוזיציה, אף אם לא נהגו באופוזיציה הזאת באותה אכזריות כמו ביחסם ליהודים. תהליך דיכוי האופוזיציה כבר הגיע לסיומו בעת קיומה של סלובקיה העצמאית, כלומר בפרק הזמן 6.10.38–14.3.9.

נאסרה פעולת המפלגות הפוליטיות כולן פרט ל-המפלגה הסלובקית העממית של הלינקת, וכן נאסרה פעולתם של כל האירגונים הפרוגרסיביים. בתוך כך נאסרה גם פעולתם של כל האירגונים המדיניים והציבוריים של יהודים. האפשרות לייצוג פעיל יותר של האופוזיציה, שנאלצה לעבוד במחתרת עמוקה, היתה תלויה איפוא בליכוד כללי ובהתארגנות, ולכן נדרש ריכוז זמן. אלה היו התנאים, בהם בשלה בהדרגה החלטת היהודים הסלובקיים להתחבר אל המרי האנטיפאשיסטי.

מה היה סצבו של אותו חלק בציבור היהודי, שהחליט מיד למצוא קשר אל המרי האנטיפאשיסטי, ובאיזה כיוון התפתחה פעולתם? ניתן לחלקם לשתי קבוצות. רובם נשארו בסלובקיה. הם לא היו שלימות אחידה, במסגרתם נוצרו שני זרמים.

הדיעות לא נתלקו בשאלה היסודית בדבר הצורך שהיהודים ישתתפו בהכנות למאבק מזוין של האומה, אלא היו ביניהם השקפות שונות על פתרונות האפשרי של הבעיה היהודית בעתיד, עם כל התוצאות הכרוכות בכך.

זרם אחד התחבר עם תנועת המחתרת, שאורגנה בידי המפלגה הקומוניסטית הסלובקית (להלן: KSS). מראשית פירוקה של הרפובליקה הצ'כוסלובקית התייצבה KSS באורח חד-משמעי נגד הממשלה. היא היתה הראשונה, שהקימה רשת אירגונית בלתי-חוקית מקיפה, והשתדלה לכלול בה את כל המתנגדים למישטר. הקומוניסטים הסלובקיים ממוצא יהודי הודו במלואם עם ההשקפה הרשמית של התנועה הקומוניסטית דאו לגבי השאלה היהודית. לפי דעתם היתה השאלה היהודית חלק מהמאבק הכללי נגד המישטר הקאפיטאליסטי כולו ונגד הפאשיזם בפרט, ולמען הנהגת מישטר סוציאליסטי. בניין הסוציאליזם היה בעיניהם ערובה להיעלמותם ההדרגתית של שרידי העבר כגון האנטישמיות, וערובה לשוויון-זכויות מושלם בין כל האזרחים ללא הבדל לאום, דת וגזע.¹ הקומוניסטים היהודים לא לקחו בחשבון את מקומה המיוחד של האנטישמיות במישטר הפאשיסטי. אי אפשר היה לדרוש זאת מהם, כיוון שיחס כזה היה מביא אותם לעמדה מנוגדת לזו של המפלגה, אותה הם ייצגו. לכן לא תוזכרה ולא הוסברה בעיה זו לא במצע ולא בכרוזים העקרוניים של KSS עד לשילוחים. רק בתוכנית KSS מיום 1.5.1941 מופיע הניסוח הכללי הבא, בסעיף השאלה הלאומית: „שוויון טהולט בין כל הלאומים והגזעים... מאבק נגד שרידי השוביניזם, עוינות לאומנית ומשפטים קדומים על רקע גזעני כמו נגד שאר תוצאות הבארבאריה הפיאודאלית והקאפיטאליסטית“.²

בתנועה הקומוניסטית פעלה טורה שלמה של עסקנים יהודיים מיד מראשית ההכרזה על מדינת סלובקיה. אין כמובן אפשרות למנות באופן שמי את כל הפעילים בתנועה. פרט לכמה יוצאים מן הכלל הם לא נשארו בתפקידים במסודות המרכזיים של המפלגה.³ הם השתייכו לקאדרים הבינוניים בהיירארכיה של פעילים קומוניסטיים במחתרת. מלבד זאת, רבים מהם היו פעילים בעריכת עתונים ועלונים בלתי-חוקיים. הצבתם והפעלתם כותנים היו בעובדה, שהם היו חשובים לסכנה רבה יותר מחבריהם הלא-יהודיים, למשל יחס אכזרי מצד זרועות השלטון. בהקשר זה יש להזכיר את הקבוצה הלוחמת „דקס“ (Demec), אותה היו קשורים: פ. פישר, א. פריי, א. פרוינד, א. הרץ, ד"ר ש. לאופר וד"ר אוסקר ורטהיימר-טופול. הקבוצה מסרה ידיעות על מאורעות צבאיים, מדיניים וכלכליים, שביטאו אי-שביעות-רצון מהמישטר. הידיעות נשלחו למסדות צבא צ'כוסלובקיים בחרי-ל.⁴

הזרם השני, שראה את האפשרות היחידה לפתרון הבעיה היהודית בבניין המולדת הלאומית בארץ-ישראל, שקד בכל זאת גם במסירות רבה על השתתפותם של היהודים הסלובקיים במאבק האנטיפאשיסטי המזוין העתיד לבוא.

במסגרת התנועה הלאומית-היהודית עמדה במרכז התנועה בעלת כיוון יהודי-סוציאליסטי „השומר הצעיר“. כאן יש להדגיש כי במקומות-ההכשרה שאורגנו על-ידי תנועת „השומר הצעיר“, כללה התוכנית גם הרחבת הידיעות בהשקפת-העולם המרקסיסטית.

„השומר הצעיר“ היה הראשון שבחן האפשרויות לקשור את הנער היהודי אל המאבק האנטיפאשיסטי בסלובקיה. בעניין זה נודעת חשיבות היסטורית לפועצה הראשית של „השומר הצעיר“, בשל משקלה של הבעיה יש להרחיב על כך את הדיבור. שאלת התתברותו של הנער למאבק האנטיפאשיסטי הפכה לוויכוח נוקב במועצה הראשית, כבר בינואר 1940. בין המשתתפים היו לא רק „שומרים“, אלא גם „סתם-חלוצים“¹¹. ההרצאה המרכזית שהושמעה בכינוס ההוא כללה ניתוח המצב המדיני-צבאי, וממנו הוסקו המסקנות המחייבות לגבי הנער היהודי בסלובקיה. מצד אחד יש לצפות בוודאות להתנגשות צבאית בין גרמניה וגורותיה לבין ברית-המועצות, ובאזורים הכבושים תקום התנגדות מזוינת. הנועת „השומר הצעיר“ תומכת בכל יכולתה במילוי תפקיד פעיל במאבק זה, והיא תדרוש מתבריה מילוי חובה זו. לשם כך מוכרחים לגשת מיד להכנות הכרוכות בשאלות הארגוניות ובחינוך הנער ליצירת בסיס רעיוני לקראת המאבק העומד להיפתח. יחד עם מילוי משימה זו יש לפעול בתחום נוסף, כתוצאה מן העובדה שהנער היהודי נייס למחנות-עבודה, ושם לא היתה אפשרות לאימונים בנשק. לכן יש להנחיל לנער לפחות חינוך קדם-צבאי (התמצאות בשטח, טיולים קשים ברגל, אימון גופני הדרוש לחייל וכדומה). מעגל התפקידים נסגר בקביעה שקיים צורך לדאוג להשגת נשק, אפילו אם מדובר רק בכמויות זעומות. הסעיף שעורר את הוויכוחים המרובים ביותר היה על הצורה בה ישתתף הנער היהודי בהתקוממות. הרצאת הפתיחה נקטה עמדה כוכית הקמתן של יחידות יהודיות מיוחדות, שתוכננה בשלימותן כקבוצה לאומית יהודית. הצעה זו עוררה כמובן חילוקי-דעות עדיניים. בסעיף זה היתה התנגשות הריפה בין דיעות הקמוניסטים ודיעות בעלות הביון היהודי-לאומי.¹²

כפי שמסתבר מהמסופר לעיל, התנהל שם ויכוח לשם ליכון בעיות יסודיות אחדות, ונקבעו משימות ישירות. לתוצאות הדיון נודעה בלי-ספק חשיבות רבה לגבי גיבושה הפנימי וליכודה של תנועת „השומר הצעיר“ בתנאים החדשים של המחתרת. אך נוסף לכך, אם היה ברצון התנועה להגביר ולהעמיק את פעולתה, היה עליה לחפש בני-ברית חדשים. היתה בזה לא רק משום סיכוי לביצור מעמדה כלפי חוץ, אלא גם חיזוק החזית האנטיפאשיסטית המתהווה, אשר בראשה התייצבה KSS. שאלה זו עמדה במרכז תשומת-הלב והדיונים במועצה הראשית שהתקיימה באוגוסט 1940 בראדבאן (מחוז באנטקה ביסטריצה). ראויה לציון המסקנה על הצורך בהתקשרות עם KSS לשם שיתוף-פעולה בכיוונים שונים. כתוצאה מהמסקנה נתקבלו החלטות עליהן חתמו המשתתפים, והסעיפים העיקריים היו: „השומר הצעיר“ קורא לחבריו לשתף פעולה עם KSS וליטול חלק בפעולותיה. כאשר ייווצרו תנאים לעלייה, רשאי כל „שומר“ לעזוב את המסגרת ולעלות לארץ-ישראל. ה-„שומרים“ ישתתפו באופן פעיל במגביות למען קומוניסטים נרדפים ולתמיכה במשפחות חברים עצורים. המשרד האזורי בבירטיסלאבה הקים למטרה זו באביב 1940 אירגון סודי בשם „סולידריות“.¹³

חברי „השומר הצעיר“ תרמו כסף לקרן הזאת. הם גם יזמו איסוף בנדים וחפצים אחרים בשביל אירגון זה, בעיקר לאחר שהוטל על יהודים למסור חפצים לשימוש

יומומי לתחנות-איסוף במשלחת. ¹⁴ מרבן שבזה לא נסתיימה פעולת תנועת „השומר הצעיר“, כפי שעוד יסופר בפרקים המתאימים.

ההסכם בין „השומר הצעיר“ לבין KSS הוכיח בעליל, שאפילו בחוגים קומוניסטיים נמצאו דיעות מתקדמות יותר. הם ראו ב„השומר הצעיר“ תנועה מתקדמת, ולא חשבו את השתתפותם כהפסד לחזית האנטיפאשיסטית. להיפך, נקודת-המוצא לגישתם היתה, שהתנועה השומרית יכולה להגיע גם אל שכבות כאלה שהמפלגה לא הצליחה לארגן אותן, כך שהשיתוף יוסיף חברים לחזית האנטי-פאשיסטית — ודיעה זו מצאה אישור במציאות.

הקבוצה השנייה של יהודים סלובקיים, שהחליטו בשלב מוקדם להשתתף במאבק האנטיפאשיסטי, יצאה באופן בלתי-חוקי לגלות. בהשוואה לאלה שנשארו במקומם, היתה לקבוצה זו אפשרות לפתח פעילות נרחבת בהרבה. לכן יש לתאר תחילה בקצרה את פעילות הקבוצה, אחד הורמים הראשיים של הגירה צבאית ופוליטית מצ'כוסלובקיה, כולל יהודים סלובקיים, יצא בשנת 1939 לפולין, שם היה מרכזם בקראקוב. ¹⁵ מקראקוב יצא חלק לבריטניה, וחלק השני הגיע לאחר מפתח הצבאית של פולין לתחום ברית-המועצות. יהודים סלובקיים רבים חיגרו באותה תקופה עצמה ישר למערב והתנדבו ראשית-כל ליחידה הצבאית הצ'כוסלובקית בצרפת. לאחר תבוסתה של צרפת עברה היחידה בחלקה הגדול לבריטניה. חלק מסויים מן ההגירה הצ'כוסלובקית נשאר בצרפת והתחבר שם אל תנועת המתחרת למלחמה בפולש הגרמני. לא נפקד גם מקומם של יהודים סלובקיים, שאחדים מהם הצטרפו אל יחידות ה„מאקיי“ שזכו לתהילה. ¹⁶

המרכז הגדול השני בו נוסדה יחידה צבאית צ'כוסלובקית, היה במזרח התיכון. בארץ-ישראל דאו. יהודים שבאו מסלובקיה התגייסו ברובם ליחידה הצ'כוסלובקית, שהוצבה כעבור זמן קצר לקרב נגד חילו האפריקני של רומל בטוברק. מעניין להזכיר, שכמעט 50% מהמשתתפים לאותה יחידה במזרח הקרוב היו בעלי דת יהודית. ¹⁷

במלחמה מעבר לתחום צ'כוסלובקיה היה הקטע הפעיל ביותר בחזית המזרחית. על אדמתה של ברית-המועצות נוצרה הבריגאדה הצ'כוסלובקית העצמאית הראשונה. בקרבות הנעזים הקשים בהם עמדה הבריגאדה בקרב הצבא הסובייטי החל מהקרבות ליד דמידיב ועד לכניסה ההגית לפראג, לחמו בערך 200 יהודים מסלובקיה. ¹⁸ אולם רוב החיילים ממוצא יהודי באו מהארצות הצ'כיות ומרוסיה הקארפאטית, שהשתייכה בעבר לצ'כוסלובקיה. לרבים מהלוחמים הסלובקיים ממוצא יהודי הענקו אותות-הצטיינות גבוהים, סובייטיים וצ'כוסלובקיים, על הקרבה ואומץ-לב. ¹⁹

על-פי ההסכם שהוכתב על-ידי גרמניה הנאצית מיד לאחר הקמת המדינת הסלובקית, הוגבלו סמכויותיה בשני תחומים חשובים — במדיניות הצבאית ובמדיניות החוץ. כתוצאה הגיונית מיחסים אלה שבין המכניזם לבין הנכבד השתדלה גרמניה להשיג השפעה מכרעת יותר גם במדיניות הפנימית של סלובקיה. הדוגמה להתערבות ישירה כזאת סיפק המשבר שפקד את הממשלה הסלובקית. הפיתרון שהוצע מצד גרמניה נתקבל על-ידי משלחת של הממשלה הסלובקית ביוני 1940

בואלצבורג, לאחר משאומתן עם רייכנברג והיטלר. היה מדובר בעיקר בהתערבות גרמנית לעיצובת הפנימי של המדינה הסלובקית וביחסי הכוחות בתוך הקבוצה השלטת, דבר שהיתה לו השפעה מכרעת לגבי התפתחות המדינה הסלובקית. תוצאות המשאומתן בואלצבורג התבטאו קודם-כל, כמובן, בחילופי-גברא בתפקידים הבכירים בממשלה. האנשים הנכבדים ביותר לגרמניה הנאצית קיבלו את המקומות המכריעים בממשלה. ד"ר ו. טוקה היה אז לא רק ראש ממשלה, אלא גם קיבל את תיק מיניסטרוני החוץ, וא. מאהר ריכז בידיו את תפקידי מיניסטר הפנים והפיקוד העליון על „מיסמרה-לינקה". לאחר הצד הענייני והאירגוני הגיע תור העמקת השלטון האוטוריטאטיבי, שהיה מבוסס עד אז ברובו על יסודות קלריקאליים. מעתה היתה זו דיקטאטורה פאשיסטית גלויה, וקרובה מאוד לדגם הנאצי.

השינוי במישטר לא יכול היה להישאר בלי השפעה על מצבם של התושבים היהודיים, שהיה גם מקודם קשה מאוד. לאחר הפעלת החוקים האנטי-יהודיים, שבדרך-כלל היו מבוססים על דגם של חוקי הגזע הנורמטיים, נצטוו יהודי בריסלבה כעבור זמן קצר לצאת משם לגלות. צעד זה סימן, כפי שנתברר עד מהרה, את ההכנה לפשע האיום ביותר אותו ביצעה הממשלה הסלובקית — גירוש היהודים למחנות-השמדה.

במצב הנתון לא היה בכוחה של הקהילה היהודית (וגם של קבוצות אחרות שהתנגדו לשלטון) להפסיק את הגירושים. לכן היה זה תפקיד ראשון במעלה — גם בעיני החוגים היהודיים וגם בשביל אלה שהתכוונו לעזור באופן ממשי — להציל מיספר גדול ככל-האפשר ממוות בטוח, כלומר לחביא להפסקת השילוחים. לכאורה, נדמה שבירור קצר של הבעיה הזאת אינו קשור בנושא. ולכן יש להקדים דברים למען יובן הקשר. קודם-כל יש להדגיש את העובדה, שלעומת שאר המשתתפים בתנועה האנטיפאשיסטית היו היהודים במצב מיוחד ללא השוואה; היהודים היו חייבים ראשית-כל ללחום על עצמם קיומם — על חייהם. מסיבה זו יש מקום לכלול במושג ההתנגדות לממשלה ששלטה או גם מעשים שהיו מכוננים למטרה של לחימה על החיים.

בפעולות אלה השתתפו לא רק יהודים. בטיפול למניעת גירושים הצטיינה קבוצת אישים ידועים ביהדות הסלובקית, שהיתה ידועה כ„ממשלת מישנה" או בכינוי „קבוצת עבודה". היתה זו קבוצה מחתרתית מעיקרה, שפעלה במסגרת האירגון היהודי החוקי היחידי: „המרכז היהודי" (U.Z.), שהיה חוליה במגנטון הממלכתי. בין חברי הקבוצה הידועים ביותר יש למנות: ג'וזף פליישמן, הרב א. פרידר, וו. פירסט, ד"ר ט. קובאץ, ד"ר או. נוימן, איג' א. שטיינר, הרב וייסמנדל, וד"ר ויגטרשטיין.²⁰ אנשים אלה נשענו בעבודתם על חבר פעילים רחב של עובדים נאמנים בסלובקית כולה.

ביום 5.3.1942 מסרו שני האירגונים היהודיים יחד עם הקהילות של יהודי סלובקית תזכיר לידי ד"ר טיסל, כמה אנשי כמורה קאטוליים גבוהים התערבו לטובת היהודים אצל פקידים בכירים, וכל זה ללא הועיל. ואז נתגלה כאמצעי יעיל מאוד — הכסף. במצב הנתון היה לכך משקל חשוב, עם סיכוי להצלחה מסויימת. זה נתברר לחברי „ממשלת המישנה" בבדיקת-שטח ראשונה אצל כמה פקידים בכירים, שענייני הגירושים היו בתחום סמכויותיהם. לכן קבעו לעצמם כמטרה ראשונה להשיג כסף —

והיה צורך בסכום לא קטן. הכסף הושג בראש-וראשונה אצל אירגונים יהודיים בחוץ-לארץ וגם במגביות בקרב יהודי סלובקיה עצמה. כאשר הצטברו אמצעים כספיים גדולים יותר, צריך היה לחפש קשר אל אותו איש שהשפיע במידה מכרעת על מהלך השילוחים. זה היה יו"ר המחלקה מס' 14 הנודעת במיניסטריון הפנים, ד"ר א. ואשק. הדבר הצליח. יש לזקוף זאת לזכותה הגדולה של אותה קבוצה, שהצליחה במידה ניכרת להאט ולבלום את קצב השילוחים ולבסוף אף להפסיקם. עבודה הראויה לכל שבח בתחום ההצלה עשו גם אירגוני-הנוער היהודיים. כך כבר בנובמבר 1941, בסופה הראשית של „השומר הצעיר“ בשולוב, דובר על הסכנה של גירושים ושילוחים הצפויים ליהדות אירופה – אבל אז רק חשבו על תוכנית הגירת יהודים לאי טאדאגאסקאר. לאחר תחילת השילוחים החליטה הנהגת „השומר הצעיר“ ליצור בגבול הסלובקי-הונגרי כמה נקודות-מישען, בעזרתן התאפשר מעבר של חלוצים להונגריה.²²

הפעולות להצלת תחיים לא נגעו ליהודים המקומיים בלבד; הושטה עזרה יעילה לכל היהודים מכלי להתחשב בארץ מוצאם. היו אלה בעיקר יהודים מפולין, שהצליחו לעבור את הגבול לסלובקיה. במקום הראשון יש אולי להזכיר הצלת כמה עשרות חברים מתנועות-נוער יהודיות מגיטו סוסנוביץ'-בנדין. כדאי לעמוד כאן ביתר פירוט על האומץ וההקרבה שנדרשו משני הצדדים, לא רק מצד המצילים, אלא גם מצד המועמדים להצלה. באוגוסט 1942 הגיעה לז'ילינה נערה צעירה לשם מציאת קשר עם האירגונים היהודיים המקומיים, ואכן הדבר עלה בידה. היא מסרה על שליחותה ועל מצב היהודים בגיטו לפעיל מקומי של היהדות הסלובקית, ארווין שטיינר מז'ילינה. כבר לא נתנו לנערה לחזור, אבל דאגו שהתשובה תגיע אל ועד תנועות-הנוער בגיטו, שבא-כוחו הזמן לבוא לז'ילינה. כעבור זמן קצר באמת הגיע לז'ילינה יו"ר תועד, חיים טאנגנורצל, המכונה „יאנק“. היה זה צעיר שופע אומץ-לב בלתי רגיל. הוסכם, שישלחו מהגיטו בהדרגה קבוצות קטנות, שיעברו את הגבול בעזרת מדריכים מהמספר סקאליטה שכמתח צ'אדצת. למיכצע זה, שאורגן על-ידי ארווין שטיינר, הצטרפו ביעילות גם לא-יהודים אחדים. חרף ההפצרות בטאנגנורצל-יאנק, שיישאר בז'ילינה, חזר לגיטו. הוא דרש שיציידו אותו כנשק, ודרישתו נתמלאה. היה צורך להכין מקום-מיבטחים בשביל אלה שעמדו להגיע לז'ילינה, למען יוכלו לפרוש ולהתכונן להמשך המסע. בעת שהותם בז'ילינה נחץ היה לפתור עוד בעיות כבדות-מישקל כגון כלכלה למיספר גדול של אנשים, דאגה לסידור תעודות מזויפות (גיירות אריים) והובלת האנשים בצורה בטוחה אל מעבר לגבול הסלובקי-הונגרי. לבסוף הצליחו כולם להגיע להונגריה – מלבד חיים טאנגנורצל, שנתפס בידי הגרמנים באחד מסירוי הגרועים, והוצא להורג בתלייה.²³

הצלת יהודי סלובקיה, ולו באופן חלקי, לא היתה ניתנת לביצוע בלי עבודתם המסורה של חוגים סלובקיים לא-יהודיים. אין אפשרות למנות בחיבור זה את המעגל הרחב של אנשים פשוטים שסייעו, ביניהם גם כמרים נוצריים רבים. יחד עם זאת אין להתעלם מן העובדה, שבמיכצעי ההצלה האלה השתתפו גם אישים שהיו אז רמי-מעלה. במקום הראשון יש להזכיר כאן את יוזף סיואק, שהיה מיניסטר בממשלה הסלובקית ואחד ממייסדי תנועת ההתנגדות הסלובקית. הוא פעל למען יהודים במסירות טהורה. על עובדה יקרת-מציאות זו העידו לא מזמן אישים מרכזיים מבין

יהדות סלובקיה. לאחר כל ישיבת של הממשלה בה נדונו ענייני יהודים, הזמין סיואק אליו את הרב פרידל ומסר לו את כל המידע על התקנות והנוהל כלפי היהודים.²¹ בין שאר אישים רמימזעלה יש למנות את ד"ר אי. קארבאש, ד"ר פייטור, ד"ר ספיטצק. האחרון היה שגריר סלובקיה בבודאפסט, ורבה זכותו בהגנה על היהודים הסלובקיים שחיו בחוגגריה. ניתן להבין, שיש להשלים את תיאור המצב הכללי בעמדתה של KSS בשאלה הזאת. יש להקדים, כי KSS פעלה במחתרת עמוקה, והיתה צפויה מצד מוסדות הממשלה לפעולות הדיכוי החמורות ביותר מבין כל שאר כוחות ההתנגדות. המצב הזה קבע כמובן את פעולתה ביחס לשאלת היהודים. קודם-כל השתדלו הקומוניסטים להציל חייהם של חבריהם היהודיים במפלגה, מה שעלה בידם רק באופן חלקי. קומוניסטים ידועים ממוצא יהודי נשלחו וזמן רב לפני השילוחים למקום-מיבטחים או הוחזרו אישית, ויצאו עם המתגרים הראשונים לפולין.²² נותר רק מעט מאוד חומר בכתב על היחס המוצהר לשאלה היהודית בכלל ולשילוחים בפרט, ידוע רק על גילוי-דעת אחד שהתפרסם בדפוס הקומוניסטי שבמחתרת. עיקר המאמר הוא: „אין זה עניינם של היהודים עצמם, אלא גם של העם הסלובקי, אשר בשמו נעשים הפשעים האלה. ההיסטוריה וההווה תזכירו כבר לא פעם, שאותו עם המדכא עמים אחרים, אינו מצליח לשמור על חירותו הוא. בפעולות אלו מסכנת בנוכחות טוקה את חירותו של העם הסלובקי“²³ להשלמת התמונה יש לספר עוד על הנסיבות. החומר המודפס במחתרת וכל הכרוזים שהוצאו בידי KSS הופיעו, מסיבות מובנות, רק במהדורות קטנות ביותר. לכן היו למסע ההסברה בשאלה זו — כבשאלות מדיניות ועקרוניות אחרות — תוצאות מוגבלות בלבד. נשארה בעינה העובדה, שבעיני KSS כבעיני שאר השכבות המתקדמות בסלובקיה, היו השילוחים כמו אמצעים אכזריים אחרים מצד מוסדות הממשלה הסלובקית מעשה מסוים, שורה שלמה של מעשים, שנועדו להסיח את דעתו של העם מן המצב האמיתי בו הוא נתון. כך זה נראה בבירור לכל קומוניסט ולכל האנשים המתקדמים. אולם לא הגיע לתודעתם מצבם המיוחד של היהודים בקרב החברה הסלובקית באותה עת. במשך מלחמת-העולם השנייה, כאשר „הרייך השלישי“ כבש שורה שלמה של מדינות באירופה, התברר שהלוחמה הפארטיזנית היא היסוד למלחמת-שיתרוך ולמלחמה בפאשיזם באזורים הכבושים. כאשר עמדו ליישם את ההכרה הזאת למעשה, לא ניתן היה להניח את הקמת היחידות של לוחמה פארטיזנית ליד המקרה, ואולם צריך היה להמתין עד שייחוצו תנאים אובייקטיביים וסובייקטיביים מסוימים. לכן כאה כבר בראשית המלחמה הסובייטית-גרמנית קריאה מהנהלת המפלגה הקומוניסטית הצ'כוסלובקית שבמוסקבה אל העם הסלובקי, שיתכונן למאבק מזוין. ברוח זו הטילה הנהלת המפלגה על חבריה לארגן תנועה פארטיזנית בסלובקיה, יצירת קבוצות על-שם יאגושיק. כבר בראשית שנת 1942 הופיעה שאלת תנועה פארטיזנית לעיתים תכופות בקרב הקומוניסטים. קבוצה פארטיזנית אחת בפיקודו של פאול בורוש הקימה לה מתנה ביערות בורוביה שבסלובקיה המזרחית. בקבוצה זו היו 25 חברים, ביניהם 18 יהודים שיצאו להרים בשל סכנת הגירוש. ²⁴ קבוצה פארטיזנית נוספת, „יאנקו קראלי“, שהתה בקארפאטים הגבוהים, ובראשה עמד מורה בבית-ספר תיכון ממוצא יהודי, אלכסנדר מרקוס.²⁵ במאוס 1942 גמלטה מזבולן — בטרם צורפה לטראנספורט — קומוניסטית יהודיה צעירה בשם אדית

ארנסט ומצאה קשר אל קבוצה פארטיזנית קטנה בפיקודו של ל. אקסנאר, בהרים שבאיזור שטיאבניצה. לאותה קבוצה הצטרפו גם האחים אלכסנדר ויוסף ביכלר, ארית ארנסט (שנודעה בכינוי „קאטקה“) השתתפה בהוצאת כתבי-העת המהפכני הנחתרתי „קול העם“, ששמו הוסב אחר-כך ל„יאנושיק“. יחד עם יוסף ביכלר חיברו קול-קורא אל ציבור הסטודנטים הסלובקיים. כתוצאה בוצעו מעשי-חבלה בסביבה.²⁰ היו נסיונות להקים בסיסים פארטיזניים, בהם צריך היה להכשיר לוחמים ולפעול למען פיתוח תנועה נושאת-נשק, אך הנסיונות לא עלו יפה.

כשלו הפעולות האלו גם נותן יסוד להרהר בדבר האפשרויות להתקוממות המונית של יהודים נגד השילוחים בכללם. הירחורים אלה משמשים עד היום יסוד לחיפוש קדחתני של תשובה לשאלה, האם הנפגעים עצמם לא החמיצו אפילו אפשרות אחת שהייתה מביאה לפחות לצימצום מיספר הקורבנות. המחלוקת בשאלה זו שנמשכת מאז סיום מלחמת-העולם השנייה, העמיקה לאחר משפט אייכמן והפכה לדו-שיח בין דורות.²¹

אם לתרום משהו חיובי לדו-שיח זה יש לחקור, אם היתה אפשרות לפעולות-הגנה המוניות של יהודים בתקופת השילוחים בארצות השונות — וגם בסלובקיה. התנאי הראשון לכל פעולה כזו הוא — הכנה. במקרה הגתון לא נעשו הכנות, מכיוון שבציבור הרחב לא תאמינו, שהדברים יגיעו עד ליד, „פיתרונות הסופי“ של השאלה היהודית כפי שתיכננו חוגי השלטון של „הרייך השלישי“, השילוחים הפתיעו לא את הקהילה היהודית בלבד, אלא גם את הציבור הסלובקי, כולל חלק מחוגי הממשלה. משום כך חסר היה אחד היסודות האובייקטיביים החשובים ביותר. הגל הראשון של הגירויים כוון אל תנועת היהודי. עם הטראנספורטים הראשונים נשלחו כמה אלפי נערים ונערות יהודיים. כהנמקה רשמית נעשה הדבר, כיוון ש„הרייך השלישי“ נזקק לאנשים צעירים בעלי כושר עבודה. לא ניתן לקבוע בוודאות, אם לא היו לזה גם מניעים אחרים. דבר אחד ברור, שעלידי כך נחלש כושר ההתגוננות וההתנגדות של היהדות הסלובקית בכללה. התגוננות בנשק נגד פעולות הדיכוי שהלכו וגברו היתה אפשרית בשתי צורות. לא בשלו עדיין התנאים להקמת מתנות פארטיזניים. הצורה השנייה היתה יכולה להיות התקוממות המונית של היהודים. אולם גם להתגייסות המעשה הזה צריך היה להיווצר מצב מתאים לפחות בדרגה מסויימת: למשל במסגרת ההתנגדות הכללית הגוברת כלפי הממשלה ומוסדות השלטון. אולם גם מרכיב זה לא היה בנמצא. במיוחד בשאלה היהודית לא היה הציבור מודע לחיפה הפעולות, ושכבות מסויימות בחברה הסלובקית אף הפיקו תועלת מהגירויים. אולם השילוחים הנמשכים והציונים נחקלו באירצון, אותו הביעו ההמונים הרחבים. האנשים המחישו לעצמם, כי עתה הם עדים למשהו המנוגד לאנושיות. העם הכיר לדעת מקרוב ובפעם הראשונה, פאשיון מהו. לגורם זה נועד לאחר-מכן תפקיד חשוב בתהליך גיבוש הכוחות האנטיפאשיסטיים. בתקופת הגירויים עוד זמן רב לא ריכזו את היהודים בשטחי המגורים, וגם זה היקשה על אפשרות להתקוממות המונית מלכודת. ואולם אין להתעלם ממניע נוסף, שהיה פסיכולוגי מעיקרו. החוקים הסלובקיים נגד היהודים חילקו את היהודים לקטגוריות שונות, ומתן היתה אחת בעלת זכויות-יתר: אותה קבוצה נרצאה מכלל השילוחים. יסוד זה — האשליה של הצלת חלק מהקהילה היהודית, לפחות — החליש במידה ניכרת את הרצון ואת

התחלטה לפעולה המונית כלשהי. לכן אי־אפשר ליישם את דוגמת המרד בגישו וארשת בכל מקום ובכל הנסיבות.

לפנות הנורמים האובייקטיביים והסובייקטיביים תאלה חלה כבר לאחר הגירושים הראשונים תמורה איכותית בהלך המחשבה של הקורבנות עצמם. כמובן מתבלטות התמורות בייחוד במקומות שם חיו יהודים יחד, כשהם מבודדים מהעולם המסובב. מחנות כאלה היו מחנות־העבודה שקמו בצידם של מקומות־ריכוז או ממש בתוכם. היו אלה במיוחד מחנות־העבודה היהודיים בנובאקי ובסרד, שהיו הגדולים ביותר. שאר המחנות היו קטנים מתם בהרבה. הנורל המשותף, אך מעל לכול הקשר ההדוק בין האנשים בעבודה ובמיפגשים החברתיים, קירב אותם זה לזה, עד כי הפכו לקולקטיב מלוכד — על אף השקפות שונות בשאלות חברתיות ופוליטיות. נסיבות אלו הפכו לנקודת־מוצא איתנה בתכונות להגנה וגם לקראת לחימה מזוינת אפשרית, במקרה של התקפה מהחוץ.

במחנה־העבודה היהודי נובאקי הגיעו הכנות אלו לדרגה אינטנסיבית ביותר. היו לכך כמה סיבות. היקף הפעילות והדביקות במטרה וגם התפיסה האירגונית של קולקטיב מסחיים תלויים במידה מכרעת בכוחות המדבילים אותו והמשפיעים עליו. בתנאים של מחנה־העבודה נובאקי נתגלה מבין הכוחות הפועלים האלה האירגון המחתרתי של המפלגה הקומוניסטית כיעיל וכמאורגן ביותר.

מאביב עד קיץ 1941 הגיעו לנובאקי העצירים היהודיים הראשונים ועבדו שם בהתקנת הצריפים, שהיו בעבר מחסנים של מחנה־צבא. הכול מעיד על כך, שמוסדות השלטון הסלובקיים התכוונו להקים בצריפים המשופצים אחד המרכזים להעברת יהודים בסלובקיה ממקומות מגוריהם. בקרב הפועלים היהודיים הצעירים, שמנו 180—200 איש, היו גם חברי התנועה הקומוניסטית. אלה יצרו כבר בסתיו 1941 אירגון קומוניסטי במחתרת. הנהגתם התחלפה פעמים אחדות, ולבסוף היתה מורכבת מאנשים אלה: שמעון פורגס (או לאדיסלאב צ'רמאק), יוראי שפיצר וגבי ד"ר הלה פרידמן־מולאנסקה. לאחר שובו של יוליוס שנפלד מהכלא בשנת 1944 צורף גם הוא להנהגה.

לאור המצב הקונקרטי פיתח האירגון את פעולתו לפי תוכנית מתאימה, אותה ניתן לסכם בנקודות אלו: ראשית־כל היה צורך להחזיק בכל החברים ולהרחיב את בסיס החברות; להכין אירגון ותוכנית־גיוס לכל האפשרויות בעתיד הנראה לעין, כלומר לסכל את המזימות שאיימו מצד הממשלה הסלובקית, וגם מצד הגרמנים שהתגוררו בסביבות נובאקי. לבסוף: להשתתף באירגון תנועה פארטיזנית המזנית.³¹ מיספר חברי המפלגה שם לפני המרד היה בערך 35.

פעילות האירגון הקומוניסטי במחתרת מתנה נובאקי התפתחה בתנאים טובים יותר, יחסית, מאשר במקומות אחרים. הקומוניסטים שבמחנה, אם כי מבודדים מהעולם החיצוני, קיימו עמו בכל זאת מגעים ערים. נובאקי נמצאת באזור מאוכלס ברובו איכרים וערים, שהביעו התנגדות לממשלה הסלובקית.³² היתה למקשרים אפשרות לצאת בשעות הלילה, תוך עקיפת הוקפים, לקשירת קשרים עם האירגון המחתרתי של המפלגה הקומוניסטית מחוץ למחנה. בשנת 1943 התקשר האירגון הקומוניסטי מהמחנה עם פראנטישק האגאר³³ לשם שיתוף־פעולה הדוק יותר.

באמצעות המקשרים הלאדקי וסביסק ספרייבדזה קיבלו הקומוניסטים במחנה הוראות, ידיעות וחומר תעמולה. לעובדה זו נודעה חשיבות בלתי רגילה בתנאי הבידוד של היהודים. המגע החי והמתמיד עם העולם החיצוני עזר בתיאום הפעולה במחנה לפי המצב על תמורותיה והדרגתיות בסלובקיה.

התוכנית שהוצרכה, בדבר אירגון חברים על-ידי המפלגה הקומוניסטית, היתה דומה לכו של כל הזרמים המתקדמים ובעלי ותכנה שבמחנה. חלק נכבד בחפיכת המאמצים למעשים היה לתנועת „השומר הצעיר“, הפעילים המרכזיים היו פרידינאנד (נחום) דויטלבוים, אהרון הלפנט, וולאד סטרטלטאוב-טורצ'אן ואחרים. ל„השומר הצעיר“ כתנועת-נוער סוציאליסטית בעלת מסורת עשירה היו נקודות-מגע שונות עם הקומוניסטים. לכן נוצר אף בתחום המחנה שיתוף-פעולה הדוק בין שתי התנועות למען הגשמת תפקידים חשובים בהגברת הכרשר הקרבי של הקולקטיב כולו במחנה. „השומר הצעיר“ היה בעמדה נוחה לגבי התנועה הקומוניסטית: החברים היו מצויים להכריע בעצמם, פחות או יותר, בכל דבר, כיוון שלא היתה להם אפשרות למגע עם אירגון מבחוץ — שגם לא היה קיים באותה עת. על כן הכירו אנשי „השומר הצעיר“ במפלגה הקומוניסטית כבכוח המדריך בתנועת המחנות של המחנה, וקיבלו את מרותה.

מלבד שתי תנועות אלו מילאה גם המועצה היהודית העצמית של המחנה תפקיד חשוב. כמוסד שפעל בתחום המחנה עשתה היא עבודה ראויה לשבח. רוב חברי המועצה נתנו בשיתוף-פעולה עם תנועת המחנות. שיתוף-הפעולה הזה, ובעיקר הבנת העסקנים לגבי המטרות המשותפות, נשאו גם פרי. ההצלחות של קשרים מיוחדים אלה ניכרו עד מהרה בתחום החינוך, ובעיקר בהכנה הנפשית של צעירי המחנה, ובתנאים הנתונים היתה לכך חשיבות מיוחדת. בניגוד למחנות-עבודה אחרים היה במחנה נובאקי אחוז ניכר של צעירים. את יחסם וגישתם של בני הנוער ניתן לאפיין על הצד הטוב ביותר במשפטים אלה, המובאים כאן מלה במלה: „...קבוצת הנוער בעל ההכרה... שבמחנה זה לא ציפתה בהכנעה סבלנית לגורלה, היא דחתה את העמדה שאנו נמצאים בתוך מערבולת כוחות פאשיסטיים העולים עלינו במידה כזו, שאנו חסרי-אונים לחלוטין. אותה קבוצת נוער זעירה גרסה, שבהיה חסרי-אונים וחסרי-מגן רק בחוסר נשק, נשק דרוש היה למקרה שיעמדו לשלחנו למחנות-המוות הידועים בפולין, או למקרה שההתפתחות הפוליטית תבטל לקראת סרד אנטישאשיסטי גלוי.“²⁴

מסתבר, שאותן קבוצות שהיוו את הכוח המניע בקרב אנשי המחנה, פעלו מתוך שיקולים דומים. לכן יש לברר, באילו דרכים יצאו תוכניותיהם אל הפרעל. התפקיד הראשון במעלה היה — הכנה להתנוונות מזוינת אפשרית. לפי שיפוטם הנכון נעשתה הכנה זו בצורת אירגון בשני מסלולים, למעשה התקיימו במקביל אירגון מצומצם ואירגון רחב יותר.

האירגון המצומצם היה מורכב מקומוניסטים ומאלה שקיימו אתם שיתוף-פעולה הדוק. במסגרת זו הוקמו יחידות קרביות בנות 3–4 אנשים, אשר קיימו תתייעצות על כל יעד. מפקד היעד פיקד על היחידות הללו. כל יחידה קרבית ידעה את תפקידה המיוחד, ובעיקר היה עליהן לארגן — במקרה של סכנה — את פיגוע המחר של

המחנה מאוכלוסיה לוחמת, בכיוון לעמק באסקה. מקום זה נבחר, מפני שאיפשר המשך הדרך בכיוון פודורצי.

האירגון החרב ביותר היה על בסיס צבאי. האנשים בעלי כושר לחימה חולקו ליחידות בדומה לצבא סדיר, אולם רובם חסרו כל אימון צבאי. כמובן לא היתה אפשרות, בתנאי המחנות העמוקה ובמקום סגור, לקיים אימון בנשק במידה רחבה. אף-על-פי-כן בוצע בסתר אימון בכלי-נשק. אורגנו גם צורות אחרות של הדרכה קדם-צבאית. במחנה היתה תחנה לכיבוי-אש. במסוות של תרגילי-כבאים, תרגילים למשטרת המחנה או גם תרגילי-חירום במסגרת הגנה אזרחית נגד התקפות מן האוויר, התכנס הגושר לתרגילים סדירים. נוסף לכך גם נערכו לימודים של צופיות: התאספו ולמדו לקרוא מפות מיוחדות וכלליות. לחינוך הקדם-צבאי ניתן למנות גם את העיסוק בענפי ספורט שונים, להם היה במחנה בסיס רחב.²⁶

לא יתכן להתכוון להגנה פעילה ללא נשק. החל מן השלב הראשון בהכנות היה זה עניין לשיקולים רציניים. נשק הושג בדרכים שונות. ראשית-כל בעזרת תושבי המחנה עצמו, כמו שמעון פורגס (או לאדיסלאב צ'רמאק), פראנטישק שלוניגר-סיקורה, פטר אדוריאן ואחרים. שנית, על-ידי יהודים שהיה להם עדיין קשר עם חיי תכלכלה בסלובקיה ושנמצאו מחוץ למחנה. בין אותם פעילים מסורים היה קארול פרידמאן, שגם סיפק אמצעים כספיים לרכישת הנשק. יעקב ביכלר מפיבודאדסקה ביטריצה שיתף עמו פעולה. קבוצה אחרת בהנהגתו של ארווין שטיינר יחד עם קהוטס (שגיספה במחנה-ריכוז) רכשה נשק תמורת תשלום מאנשי צבא בחיל-המצב של ז'ילינה. אותם כלי-נשק הובאו אחרי-כך בגסיבות מסוכנות ובדרכים שונות לתוך המחנה.²⁷ אנשים נוספים שפעלו בתחום זה היו למשל פופי רווס ופרדינאנד גולדשטיין. הפעולות הללו הצליחו, כך שעם פרוץ המרד עמדו לרשות אנשי המחנה 50 אקדחים, 9 רובים, 2 מקלעים סובייטיים עם תחמושת ועם ריכוזי-יד.²⁸

במסגרת הכנות אלה לא הוגיחו אף אגירת מלאי של "מנות ברזל", כלומר מחסנים סודיים של מזון (שימורים שונים ונקניק). תפקיד זה הוטל על האפסנאי הראשי ארווין דיק. היה צורך להסתיר את המחסנים הסודיים היטב, למען לא יתגלו בעת הביקורות שנערכו סצד מוסדות ממשלתיים.

לבסוף היה אחד המרכיבים של העבודה המתחרתית השגת או הכנה של תעודות מזויפות, דבר שהוטל על רוב הקבוצות. התעודות נמסרו לידי אנשי המחנה, ובעיקר לידי אלה שעמדו להיות חברים ביחידה הפארטיזנית שהתארגנה, למקרת שיפלו בשבי הגרמנים.

שעה שההכנות למרי מזויין לבשו צורה מוחשית פחות או יותר, קרה מקרה חשוב ורב-משמעות. גם בחוגי המועצה היהודית הסלובקית ("ממשלת המישנה") שקלו את האפשרות של מרד מזויין, בעיקר במקומות בהם היו מרוכזים יהודים. על כך מעידה העובדה, שאחד מנציגיה המובהקים, ד"ר אוסקאר גוינמאן, השתדל להתקשר עם קבוצה קומוניסטית מחתרתית במחנה גובאקי. באמצעות חבר המועצה היהודית במחנה עמנואל פירסט נוצר קשר עם אישיות מרכזית של הקומוניסטים במחנה, י. שפיצר. שיחות אישיות נערכו לשם הכנות להגנה פעילה על בסיס רחב.

בהודעות זו מסר ר. שפיצר לד"ר גרימאן על מצב ההכנות האלה. תוכן הידיעות היה, כי צומדים לכוון יחידה נושאת נשק, שנועדה לפעול במקרה של חידוש גירושם מסלובקיה לפולין, או להגנת המחנה מפני התקפה אפשרית מבחוץ — במיוחד מצד גרמנים מקומיים. לבסוף הביעו רצון להתחבר עם המרי הלאומי הכללי, כאשר אך יפרוץ. שני העסקנים הגיעו להסכם על יסוד תפיסת זו. "ממשלת המישנה" סיפקה מהקרנות שכרשומה כספים, שהוצאו אחר־כך גם לרכישת נשק בשביל מחנות־עבודה יהודיים.

חריף התנאים המשפילים ומעמדם הנחות של היהודים במחנות ואכזחו הם, שגם המצב הזה אינו מחסל את כבודם האנושי ואת ההכרה במילוי חובות האדם היסודיות. על כן קיבלה על עצמה הקבוצה הקומוניסטית שבמחתרת לספק מזון ולבוש לקבוצה הפארטיזנית בהנהגתו של איבאן צ'אסנק, שהסתתרה בהרי וטאצ'ניק. סופקו גם תעודות מזויפות לחברים לא־יהודים של תנועת המחתרת מחוץ למחנה. הקבוצה הקומוניסטית אף העניקה סיוע כספי לאסירים פוליטיים בבית שעמדו לדיון בגיטרה. יוליוס שינפלד העביר כספים אלה לידי ויליאם שירוקי.¹⁹ וכאשר פרץ המרי הלאומי, מסרו באמצעות ד"ר פרידמאן־וילנסקה לידי ד"ר סויטק בעיר פריבידזה סך 50,000 כתר, שי למפלגה הקומוניסטית הסלובקית.²⁰

בהתחשב באפשרויות המוגבלות ובחובות הבלתי־רגילות כלפי תושבי המחנה המבודד, עשתה התנועה המחתרתית כל שהיה בכוחותיה, למען חזק בתרומתה הצנועה את תנועת ההתנגדות בקנה־מידה לאומי.

במשך שנת 1944 התקרב, הצבא האדום אל גבולות סלובקיה. על כן בדקה תנועת המחתרת, ובעיקר הקבוצה הקומוניסטית שבתוכה, את האפשרויות למציאת קשר אל המלחמה האנטי־פאשיסטית הכללית שעמדה להתחולל.

הקבוצה הקומוניסטית הטילה על קארול פרידמאן, שכבר הוזכר לפני כן, ושהיה בעל חופש תנועה, לדון עם נציגי האירגון הקומוניסטי בהומנה (בסלובקיה המזרחית) על אספקת נשק ותחמושת למחנה נובאקי. לבסוף אף שקלו העברתם של בעלי כושר־לחימה מהמחנה לסלובקיה המזרחית, לשם השתתפות בפעולות לחימה עם הבריגאדה הפארטיזנית בשם „צ'אפאייב".²¹ מסיבות אובייקטיביות לא התגשמה התוכנית.

נסיון נוסף עשתה איש המחנה שלוינגר־סיקורה, שנפגש עם פרוֹפֶיסור ירשוב מטורצ', סב. מארשין, שהיה נציג התנועה הפארטיזנית באותה סביבה. הוצגה השאלה, היכן למקם את קבוצת נובאקי במחנות הפארטיזנים, שכבר היו קיימים ביערות. פרוֹפֶיסור ירשוב הציע, שקבוצת נובאקי תקים מחנה פארטיזני לעצמה — למען מניעת תקריות אַנטי־שמיות. הוסכם שפרופ' ירשוב ישוחח על השאלות האלו עם מנהיגי הפארטיזנים שבסביבה, ובעיקר עם מאיר זינגור.²² פגישה נוספת לא התקיימה, מאחר שבינתיים פרץ המרד. הרעיון על הקמת יחידות מיוחדות של יהודים עורר תשומת־לב: כאן התבטאה לא רק דעתו האישית של פרופ' ירשוב, אלא זה היה ביטוי לגישתם של פעילים נוספים בלחימה האַנטי־פאשיסטית. הבידוד החברתי של היהודים, כפי שהונחג בכפייה על־ידי הממשלה הסלובקית, נתמך איפוא גם על־ידי פעילי המלחמה האַנטי־פאשיסטית.

לא הרחק ממחנה העבודה גובאקי נמצא בספר זמיאנסקה קוסטלאני מכון טכני וכימי של הצבא, בו התקיימה קבוצת מורדים מאורגנת היטב. נציג הקבוצה הזאת, המפקד קולניק, הציב עוד לפני פרוץ המרד אנשים בעלי כושר לחימה וכושר אישי במקומות המפתח. לפי הידיעות שהגיעו אליו, שררה רוח טובה בין אנשי המחנה, אבל היה חשש, שכמות הנשק שם אינה מספקת.⁴² המקרה הבא יתאר את התעניינותו של סגן ראשון קולניק בהכנות הקרביות שבמחנה. ד"ר אוסקאר גויטמן וד"ר וינטרשטיין ביקרו אצל הכומר הקתולי פוודייך⁴³ מפעילי המחנה, עליו ידעו שהוא קשור עם קצינים אנטיסאמיטיים שבמשרד ההגנה הלאומית. הביאו לפניו שתי תביעות. קודם כל היו מעוניינים, שתנהלתם של מחנות עבודה יהודיים תעבור לידי הצבא (תסלובקי). בזה ראו את האפשרות הטובה ביותר להצלת חייהם של היהודים. שנית, דרשו נשק גם בשביל אותם יהודים שהיו מחוץ למחנות ואשר החליטו להצטרף למרי המזויין. מרכז ההגנה הצבאי מסר דרך פוודייך, כי מטעמי סמכות אין אפשרות להיענות לדרישה הראשונה. אשר לנקודה השנייה, ניתנו הוראות לאנשי איטגום בנקודות שהיו קרובות ביותר אל מחנות העבודה, שיעזרו ליהודים במקרה של סכנה, ויצידו אותם בנשק.⁴⁴ יש להגות, כי סגן ראשון קולניק התעניין במחנה גובאקי על פי פקודה מגבוה, אם כי אין לבטל גם את האפשרות של יוזמה מקומית, של קבוצת הלוחמים בזמיאנסקה קוסטלאני.

גם תנועת המחתרת במחנה העבודה סך ד תבעה תשומת לב בהכנות למרד מזויין. ואולם יש לציין, שההיקף והעומק של הכנות אלו לא היו כמו במחנה גובאקי. נוכל לעמוד על כך תוך עיון קצר בכמה עובדות.

בראש וראשונה היה המצב האסטרטגי של מחנה העבודה סך ד גרוע בהרבה מזה של מחנה גובאקי. התנאים היו גרועים ללא שיעור. השליטים הפאשיסטיים המגינו שם את עצמם באופן גס ביותר. לכן היו האנשים נפחדים בהרבה. מחנה סך ד יצאו גם יותר שילוחים לפולין. בין תושבי המחנה היה מיספרם של בני תנועת מרעט.

במחנה גובאקי עלה מיספר הצעירים עוד יותר, כאשר העבירו לשם חלק גדול מיחידת העבודה מס' 6 לאחר שחרורה מהצבא. זאת ועוד. בסך נוצר אירגון קומוניסטי מתחרתי רק בשלהי שנת 1943, כאשר הגיעו לשם אסירים מאילאבה. אך גם אז כבר לא היו אפשרויות מספיקות להגיע לעמדות מנהיגות במחנה. בשל הנסיבות החיצוניות לא נקשרו מגפים כליכד אמיצים עם העולם החיצוני, ואף לא עם התנועה הפארטיזנית המתארגנת. גם שיתוף הפעולה בין התנועה המחתרית של מחנה סך ד לבין המרעצה היהודית העצמאית לא הגיע לאותם ממדים כמו במחנה גובאקי. אלה היו הגורמים החשובים ביותר, שהשפיעו במידה מכרעת על מסכת החיים כולה במחנה סך ד.

על אף התנאים הבלתי-מסייעים נעשו גם במחנה העבודה של סך ד פעולות שמטרתן היתה להכשיר את הציבור שם למקרה של מרד מזויין.

הנהלת הקבוצה הקומוניסטית הטילה על ארגסט גויטמן-גובאקי⁴⁵ את חינוכו הצבאי של הנוער, והוא עשה זאת למשל בצורה של התעמלות בוקר, וכן לימד אותם לפרק כלי-נשק קלים ולהשתמש בהם. את רכישת הנשק אירגן חבר אחד בקבוצה

הקומוניסטית, האדריכל וייס. בפיקוחו גם ניכנו במסגרת התנוונות האורחית שני מיקלטים, שהיו עשויים לשמש גם כעמדות למכונות-ירייה.⁴⁶

מלבד הקבוצה הקומוניסטית פיתחו גם אירגונים אחרים פעילות במחתרת. לחברי „השומר הצעיר“ היתה קבוצה משלהם. הם גרו ועבדו יחד. בקבוצה היו שני תאים: שומרים בגילים 20–22, ולתא השני השתייכו הצעירים יותר, בני 17–18. השומרים הקשישים יותר אירגנו את הפעולה במחתרת. בשלב ההכנות דאגו לתעודות, ובשנת 1943 אף התחילו ברכישת נשק. הם קנו כ־13 אקדחים.⁴⁷ ההכנה התבטאה באירגון הנוער ובהכשרתו לאפשרות של התנוונות במקרה של חידוש השילוחים. בעבודה חינוכית נטעו בלב חבריהם את ההכרה, שהם קבוצה לוחמת. לקבוצה השומרית אף היתה תוכנית קונקרטית, כיצד להתגונן נגד שילוחים. הם התכוונו לחסל ראשית-כל את אנשי המישמר ולהשתלט אחר-כך על הנשק שנשארו עמם או גם על הנשק שבמחסנים. בהתאם לפגישת שהתקיימה בנובמבר מסטו על נהר נאה ביום 1.1.1944⁴⁸ עזבו שומרים אחרים את המחנה לשם בניית בונקר באזור הרי פאטרה הקטנה. מלבד זה בנו במשק אחד בקירבת סךד שני מחבואים למחסני אספקה וכלי-עבודה למקרה, שיהיה צורך לפנות את מחנה סךד בהיפוזן. הפעילים בין חברי „השומר הצעיר“ בסךד היו: טיבור סלמון (שמואל גבעוני), גבי אייכלר (אורן), ה. פרטבורגר, ד"ר ב. קלוג, א. רוזנבלום ועקיבא ניר.⁴⁹

נוסף ל„השומר הצעיר“ נמצאה במחנה סךד גם קבוצת נוער מאורגנת של „המכבי הצעיר“ בהנהלתו של משה שטארק.⁵⁰ הם היו מושפעים מבחינה רעיונית על-ידי יוסף קורניאנסקי ואשתו אידקה.⁵¹

כיצד פעלו שלושה אירגוני-מחתרת בציבור המחנה סךד, זאת יש להסביר על-ידי היחסים ביניהם. בדומה למחנה נובאקי שיתפו גם חברי „השומר הצעיר“ שבמחנה סךד פעולה עם המפלגה הקומוניסטית. הקבוצה השומרית עשתה ככל שהיית ביכולתה למען עוזר לקומוניסטים שהגיעו מכלא אילאבה למחנה סךד, ושהיו במצב נפשי וגופני ירוד מאוד. הם צידו אותם בניירות מזויפים ועזרו להם גם בסידורם לעבודות קלות יותר.

בין הקבוצות של „השומר הצעיר“ ו„המכבי הצעיר“ התנהל ויכוח ממושך בשאלה, מה לעשות וכיצד לנהוג במקרה שיפרץ המרד. „השומר הצעיר“ היה בדעה, שיש להילחם במסגרת תחזית האנטיפאשיסטית שהלכה והתגבשה בסלובקיה, כלומר להצטרף למעשה לתנועת פארטיזנית. הנהגת „המכבי הצעיר“ סברה, שהתפקיד הראשון במעלה הוא להציל חייהם של יהודים למען ארץ-ישראל ולא לבזבז אותם במאבק המקומי. לכן לא הצטרפו ישירות ועם נשק ביד למרד, והיו במחתרת בברטיסלבה. הם עזרו ליהודים בעלי כושר קרבי שהסתתרו בבונקרים, בעיקר בברטיסלבה.

כאשר מדובר במקומות בהם התרכזו יהודים במיספר רב, אין לפסוח על הזכרת צעירים יהודיים רבים שניצלו מגירושים, כאשר היו בשירות צבאי פעיל במחנות-עבודה של הצבא. אלה היו אנשי הגדוד השישי הידוע. רוב הצעירים היהודים, כלומר עד שנתון ילידי 1920 ועד בכלל, שלא עברו עדיין שירות צבאי ממושך,

הגיעו בראשית חודש מארס 1941 לכפר צ'מרנה במחוז וראנוב, והחלק הקטן עבר אליהומנה. באוקטובר 1941 נקרא לדגל שנחנך 1921. בסך-הכול היו 1,000 איש בערך, ביניהם רבים שהיו חברי תנועות-נוער יהודיות וגם קומוניסטים. לכל אלה היה נסיון בפעולה אירגונית ופוליטית. כבר בצ'מרנה נוסד הא קומוניסטי מתחרתי שניהל פעולה אירגונית, ועיקר מאמציו היו באספקת מזון, שמכוח וציוד צבאי ל"קרן הסולידאריות". מחנות-עבודה כאלה של הצבא, הגדולים במיוחד, היו בכפרים לאב, סבאטי יוד וזוהור במחוז בריטסלבה.

החברים הנאורים שבמחנות אלה היו מסוגלים להיות המנהיגים, גם מבחינת השכלתם. הם העבירו מיפעל השכלה בין חבריהם. היתה להם גישה לדפוס הקומוניסטי המתחנך, חם הפיצו ידיעות בצורת עלונים וגם בצורות אחרות — על חיי הציבור היהודי במדינות אחרות, בעיקר בארץ-ישראל.⁶² אותו אוראנגארד מסר מידעויותו לאחרים, וכך עלתה התודעה הפוליטית הכללית. מלבד למסירת הידיעות נועדה חשיבות לגורם נוסף. העבודה והגורל המשותף יצרו מהנער הזה קולקטיב מגובש. אותם קשרי ריעות היו לאחת הצורות של מלחמת התנגדות בתנאים הנתונים. לכאורה היו הצלחות קלות-ערך כמו הטבת בתנאי העבודה והמזון, אך מה שהיה חשוב ביותר היה טיפוח ההכרה בין בני-הנעורים, שרק במלחמה אפשר יהיה להשיג תוצאות חיוביות. לכך יש להוסיף את התמורה בדרך החשיבה והעבודה של אותם צעירים. הצלת חלק גדול יחסית של הנער היהודי היתה בעלת משמעות ממדרגת ראשונה לכבי השתתפותם הרחבה של יהודים בתנועת המרי.⁶³

בראשית שנת 1944 חלו תמורות בהכנות למרד המזויין, שהתארגן מעתה על בסיס רחב. השפיעו על כך כמובן האירועים המיוחדים בתזיתות המלחמה. במאי-יולי 1944 גדלה התנועה הפארטיזנית בסלובקיה המזרחית והמרכזית, במיוחד באיזור הפאטרה הגבוהה ובסביבת תרי גיטרה.

בסלובקיה המזרחית כמו קבוצות פארטיזניות, מהן נוצרה אחרי-כך תבויגאדה הפארטיזנית "ציאפאייב", אחד המארגנים הראשיים והמפקדים בבריגאדה זו היה קצין-התעופה הסלובקי לודוביט קוקורלי. בשלהי פברואר 1944 עבר קוקורלי לסלובקיה המזרחית, ליערות שבקירבת הכפר מאטיאשקה, מחוז פרשוב, ולא היה זה מקרה. ביערות אלה עסקו בהובלת עצים, ומנהל העבודה היה ברנאט פרידמאן (שטפאן קוביק). אשתו של מפקד הפארטיזנים המנוח קוקורלי מזכירה, שאותו פרידמאן-קוביק עבד בשיתוף-פעולה הדוק עם בעלה. לאחר בואו של קוקורלי הוכשרה קבוצת כורתי-העצים להיות יחידה קרבית עצמאית בפיקודו של פרידמאן-קוביק. בספטמבר 1943 התחילה הקבוצה בפעולות חבלה. באביב 1944 העיפו באוויר ליד סול רכבת צבאית גרמנית, שהובילה אספקה לחזית. על פעולה זו מספר פרידמאן-קוביק:

היו ברשותנו 8 ק"ג דינאמיט ומעט אבק-שריפה, אותו עירבבנו בדינאמיט. למיטען הדינאמיט אותו הבחנו מתחת לפסי-הרכבת חיברתי שני כבלים. חיכיתי בלילה לרכבת, עלית ידענו שהיא מובילה מיטען צבאי. לא היו לנו נפצים, ועלי-כן צריך היה להצית את המיטען בעזרת מיתקן עם שתי סוללות. היו אתי שני חברים — לוחמים סובייטיים. תוצאת הפעולה הזאת היתה למעלה מן המעורר...⁶⁴

זמן קצר לפני המרד עצר קוקורלי ופרידמאן — רק שניהם — רכבת מהירה בתחנת האגניסובצה. והרי סיפור המעשה: „הם נכנסו לקרון, בו ישבו 23 חיילים גרמניים עם 4 עובדי רכבת מהחזית המזרחית („אוסטבאהן“) ושוחחו בנחת. „ידיים למעלה“, נשמעה הפקודה מהדלת, בה עמדו עם נשק אוטומאטי קוקורלי ופרידמאן. שניהם פרקו מעל כולם את הנשק והובילו אותם למטה הפארטיזנים.“²⁷

בין מארגני הגרעין של הבריגאדה הפארטיזנית „צ'אפאייב“ לעתיד לבוא היו גם פארטיזנים אחרים כמוצא יהודי. חלקם הראשון הגיע כאביב 1943, כאשר נערך בסלובקיה המזרחית מצוד נרחב אחר יהודים וקומוניסטים. אז הגיעו לשם שטפאן וארשטורם מהזמנת, ד"ר גרובר-דולינא, קליין, גייסמאן-גובוטני, ד"ר אלטמאן ואחרים. לפארטיזנים בסלובקיה המזרחית הצטרף גם ידידו האישי של הקצין קוקורלי, פאבל בלוס-בורסקי. בקיץ הלך בלוס-בורסקי לסלובקיה המערבית. לפי הצעתו הגיעו לבריגאדה על-שם צ'אפאייב יהודים ממחנות העבודה היהודי בקוסטולנה במחוז טרנצ'ין. אלה היו אלכסנדר שיון, דוידר קארניול, איגנאץ לבוביץ, לאדיסלאב שווארץ-צ'רניקאלדאר האמרשלאג, אלפרד צין ואחרים. להצטרפותם של קבוצה אחרונה זו אל לוחמי „צ'אפאייב“ קדמה תקרית מעניינת. מחוגי ההנהגה המחתרתית של המפלגה הקומוניסטית בברטיסלבה הגיעה הודעה אל מרכזי-העבודה בקוסטולנה, שאין להצטרף לאותה בריגאדה פארטיזנית, באשר היא כביכול לא מוסמכת. היתה זו הוראה של הנהגת המפלגה, שעמדה בסתירה לדיועות הקומוניסטים שבקוסטולנה. לכן הם קראו לחבריהם לפגישה סודית, שנערכה בנסיבות חשאיות על גבי סירה בנהר קאח, לודוביט שולץ, חבר ממרכז העבודה המקומי, מסר את עמדתה של הנהגת המפלגה. הוא הדגיש, שכל אחד רשאי ללכת על אחריותו האישית בלבד. כולם החליטו ללכת והצטרפו אל הבריגאדה „צ'אפאייב“.²⁸ מקרה זה, אף אם הוא נגע רק לחוג קטן של אנשים, מוכיח פעם נוספת את החלטתם האיתנה של צעירים יהודיים להילחם בפאשיזם, כאשר הודמן להם הדבר.

ואולם החלטתם של הפארטיזנים היהודיים לעתיד, להתקשר עם תנועת המרי הכללית ולהיות בה חברים שותפים, לא עברה בלי תקריות בלתי-נעימות. לאחר מותו של מפקד היחידה „פוגאצ'יב“ צורפה זו אל הבריגאדה „צ'אפאייב“. על המחלקה הפארטיזנית „פוגאצ'יב“ הוטל מצד מטה הבריגאדה לארגן את המתנדבים המגיעים ואת השכויים הסובייטיים. נציג הקבוצה הלוחמת שבפיקודו של פיטור סמיהלובצה, איש בשם וסלי, ניסה לשכנע את חברי קבוצתו שיקימו יחידה סלובקית טהורה, ממנה יוצאו יהודים ופארטיזנים סובייטיים.

כאשר הודיע פ. בלוס-בורובסקי על כוונתם של כמה אנשים ממרכזי-העבודה קוסטולנה להצטרף אל הפארטיזנים, למעשה אל הבריגאדה הזאת, העיר לו קוקורלי מתוך כוונה טובה על עובדה אחת: קיים משפט קדום כלפי יהודים, שהם מוגי-לב כביכול ולוחמים גרועים. לכן הוא דרש מבלוס-בורובסקי להתחשב בעובדה זו, ולהביא רק צעירים בעלי כושר גופני — ודרישה זו אוטומטית כובדת.²⁹

יש להזכיר עוד מקרה. מהגדוד השישי לשעבר הוקם מרכזי-עבודה אורחי בסביבת ברטיסלבה, בדונאיסקה גובה ווס. אלה היו ברובם חברי מחלקת-העבודה

מס' 22. עוד לפני פרוץ המרי, ביוני-יולי 1944, נמלטו אחדים מהם לחפירות שבסביבות גובה מסטו על-נהר נאח, במגמה להצטרף שם לקבוצות פארטיזניות. לא קיבלו אותם, כיוון שלא עברו אימון צבאי ולא היה ברשותם נשק. על כן נאלצו לשוב למרכז העבודה, שם חיו למעשה בסתר עד לחיסול אותו מחנה.⁶⁰

היו מקרים דומים נוספים, בלי ספק נבעו הדברים ממצבם הרוחני של אנשים, שהושפעו מהמישטר הפאשיסטי, אך לא היו למקרים תאלה תוצאות רציניות. רצונם העז ודביקותם במטרה של הלוהטים האנטיפאשיסטים סייעו להם להתגבר גם על המיכשולים האלה. הם מצאו סעד רב בעובדת, שנפגשו בתכנה מצד רוב האנשים המרכזיים של התנועה הפארטיזנית.

גידולת המהיר של התנועה הפארטיזנית ברוב שיטחה של סלובקיה אילץ את הממשלה להכריז על בתי-דין צבאיים בכל רחבי המדינה (12.8.1944).⁶¹ מפחד התלקחות של מרד במחנות-עבודה יהודיים החריפו השלטונות את אמצעי הביטחון במחנות אלה. מיפקדת הזאנדארמריה הודיעה למיניסטריה הפנים על הגדלת מיספר הזקיקים: במחנה סְרֵד מ-15 ל-21; במחנה גובאקי מ-18 ל-27; בווינה מ-4 ל-7. עם זאת הגדילו את הציוד. המחנות סְרֵד וגובאקי קיבלו אקדחים אוטומאטיים עם 500 מחסניות.⁶²

מרכז נוסף להתפתחותה של תנועה פארטיזנית היה בסלובקיה המרכזית, בעיקר באיזור הפאטרה הכבושה והרי גיטרה. בסביבת הרי גיטרה נמצא מחנה-העבודה היהודי גובאקי. המצב הכללי שחשתרר אז בסלובקיה החיש גם שם את מהלך המאורעות.

ביום 28.8.1944 (יום אחד לפני פרוץ המרי הכללי) החליטה הנהלת אירגון ההגנה במחנה לפזר את מחנה-העבודה ולשחרר את כל העצורים בו. כמו-כן החליטו, שקבוצה גושאית-נשק מהמחנה הצטרף למרד. בפני קומיסאר המחנה התייצבה משלחת. חבריה היו: ד"ר מאנדלר (ראש הוועד), א. פירסט, ד"ר פרידמאנוב, י. שפיצר, י. מילר-מילן. לאחר משא-ומתן עם קומיסאר המחנה הצליחו לשכנע אותו; המחנה פוזר בלי שימוש בנשק. אירגון ההגנה היהודי קיבל לידיו את השלטון במחנה.⁶³

כאשר ניסתה קבוצה של לוחמים קומוניסטיים ואנטיפאשיסטיים אחרים לבצע הפיכה במחנה סְרֵד ביום 30.8.44 היתה לכך כמובן השפעה גם על החלטות נוספות של ההנהלה היהודית באותו מחנה-עבודה. המרעצה היהודית נקראה לישיבה מיידית. היו"ר הודיע, שמפקד המחנה מסר את כלי-הנשק הנמצאים ברשותו לידו עצירים בעלי כושר קרבי. הוכרז על מישטר צבאי במחנה. בא-כוח המרעצה היהודית נשא-ומתן עם המפקד דנובאל על חימוש גרוב יותר של יושבי המחנה, אך ללא תוצאות. אזי התקוממו העצירים.⁶⁴

עם שחר יום 1.9.1944 שוחררו הפארטיזנים את מחנה-העבודה בווינה, ומשם התנדבו כל בעלי הכושר הקרבי לחימת.⁶⁵

פרץ המרי הלאומי הסלובקי, כחלק מהמלחמה הכל-אירופית של עמים מרוכאים נגד הפאשיזם. עד כה תואר חלקם של יהודים בחכנות למלחמה בקליר-פאשיזם

הסלובקי. עם פרוץ התקוממות של האומה הסלובקית כולה, אליה הצטרפו גם היהודים, מתחיל מצב חדש במהותו. מפעולות קרביות נשארו לנו ידיעות בכתב וגם זכרונות של המשתתפים. היה עלינו לאסוף את הידיעות, לבדוק אותן, לחפש את הקשר ביניהן ובין הנסיבות הכלליות. בסידור הקטעים האלה נוצרה תמונה שלימה של עובדות שנחקרו. בוודאי ימצאו פה ושם אי-דיוקים מסויימים, אולם לא איבדנו את הכיוון העיקרי — לתאר את האירועים באופן אובייקטיבי וכללי, ואת חלקם של היהודים בפרט.

יהודים נלחמו בחיילים וכקצינים של צבא השיחרור הצ'כוסלובקי וכן כחברים ביחידות פארטיזניות — בכל החזיתות.

על המשך התיאור מקילת העובדה, שהופיעה בוירה יחידה שהיתה מורכבת מלוחמים יהודיים בלבד. היתה זו אותה יחידה שהתארגנה מהעצירים במחנה העבודה גובאקי. לאחר פיזור המחנה יצאו כ-250 עצירים לתחנת-החיתוש ימאנסקה קוסטלני (במחוז פרייבירזה). מהם נשלחו כ-60 איש חזרה למחנה כשומרים על הרכוש שנמצא בשם בשווי של מיליונים רבים, שהועמד לרשות המרי וממנו שאבו המורדים מהרי ניטרה את אספקתם. קבוצה בת 30 לוחמים צורפה למקלענים הכבדים, ועוד 20 לתותחנים. מן השאר הוקמה פלוגת הקומאנדו השלישית. הפיקוד על קבוצת הלחימה של גובאקי היה בידי סגן במילואים בחיל-הרגלים, אימוריך מילר, או בשם איבו מילן. היחידה הפארטיזנית ממחנה גובאקי (בקיצור: קבוצת גובאקי) נהפכה לקבוצת טאקטית של צבא השיחרור הצ'כוסלובקי. לפי פקודת הצבא יצאה קבוצת גובאקי ביום 30.8.1944 יחד עם הכריגאדה מהרי ניטרה להשתלט על העיירה האנדלובה, שהיתה מאוכלסת ברובה גרמנים. המשימה הוטלה בגלל העובדה החשובה, שהחלק מהתושבים — פאשיסטים פעילים — התחילו בפעולות נגד צבא המתקוממים. לאחר תפיסת המנהיגים הפאשיסטיים והחרמת הנשק המוסתר חילקו את הנשק לתושבים הסלובקיים המקומיים. לאחר סיום הפעולה בהאנדלובה הקימה קבוצת גובאקי ביום 2.9.1944 את הכפר סקלני ונכנסה בחילופי-אש עזים עם גרמנים מקומיים נושאי-נשק, שניסו להימלט להרים. קבוצת גובאקי, יחד עם יחידת אנשי מישמר מטורצ'נסקה טפליצה, החרימה את כל כלי-הנשק שנמצאו בכפר והקימה שם ועד מהפכני.

פעולותיהם הקרביות של הפארטיזנים לא עברו בלי מקרים משעשעים. אחד מהם קרה בכפר התוא. ותושבים הגרמניים נצטוו למסור את הנשק. שומרי-יערות גרמני ניצל את ידיעותיו בשפה הסלובקית על מנת להוציא את עצמו מכלל זה. „אני סלובקי, סלובקי טוב, אדוני המפקד, מה אעשה פה בין הגרמנים האלה בלי נשק? אילו רק ידעת, מה היה עלי לסבול”. בעת שהשמיד את טענותיו אלה, התקרב אליו אחד מאנשי הקבוצה והוציא מתחת לדש-מעילו צלב-קריס. שומר היער לא איבד את עשתונותו וסיים את המשפט: „...אתה רואה, כל כך הרבה סבלתי. אפילו נאלצתי לשאת את זה.”⁹³

אחרי הפעולה הזאת עברה קבוצת גובאקי ביום 3.9.1944 לקטע חשוב ומסוכן באופן יוצא מן הכלל: מלה-אוהרצה-באטיובאני-סקאצ'אני. קטע זה היה חלק מקו-הלחימה להגנת עמק ניטרה. תשיבותו של הקטע הזה נבעה מייחודו מתבחינה

האסטראטגית והכלכלית של עמק ניטרה להמשך המלחמה. בקצהו הצפוני נמצאו האתרים הצבאיים בזמיאנסקה קוסטולני, שם היה אז מחסן הבגיון הגדול ביותר (בערך 1.5 מיליון ליטר) שבשטח המתמרד. מלבד זה היו שם מחסנים גדולים של תחמושת וחומרים חשובים אחרים. בבאטיבאני היו מחסני עורות ונעליים ובבושאני מחסן נשק.⁶⁵

הצבתה של קבוצת נובאקי לקטע הזה לא נעשתה במקרה, אלא להיפך: היא נבעה מהכרת הפיקוד המוסמך, שאפשר לסמוך עליה ועל כושרה.⁶⁶

תרגום: דבורה רופאין

הערות

1. קאליסקי רומן, "כיצד לאהוב את תאלי", "היי התרבות", ברטיסלבה, מיום 8.9.1967, עמ' 36.
2. ואין חשיבות לשינויים בהפעלת התקנות. כתוצאה מהיתרים ויוצאים מן הכלל שונים.
3. קניידה א. פ., "פרק הלחימה של היהודים הסלובקיים", שנתון יהודי, פראג, תשכ"ח, עמ' 134-140; "הביבה", כתב דוד גולדשטיין, פראג, 1947; "הם סבלו ולחמו", "טריבונה", ברטיסלבה, מיום 29.8.1947, מס' 17; "גורלה של שלוחות בסלובקיה המתמרדת", שם; נמץ פאבל, "זכרונות על הקרבות בעמק ניטרה", שם.
4. "מפירי מהגות ולוחמי יערות, התנועה בצ'כוסלובקיה", ב"ספר השומרי הצעיר", כרך א', מרחביה, 1956; "בהרי סלובקיה", בספר: "ספר הפארטיונים היהודים, מרחביה, 1958; "ישעיהו ילינק", "לוחמים יהודים במחנה נובאקי בסלובקיה", "ילקוט מורשת", 1963, מס' 1; עקיבא ניר, "שבילים במעגל האש", מרחביה, 1967; א. י. נייטמן, "בצלו של המוות", דו"ח עבודתי על מלחמת היהדות הסלובקית על גורלה", תל-אביב, 1956; לייזה רושקירך, "חורבן יהדות סלובקיה", היסטוריה עם תיעוד, ירושלים, 1961.
5. מ. ב. וייסמאנדל, "מן המיצר", ניר-יוסף, 1960; זול יודי, "הם השיבו מלחמה", "הולדות ההתנגדות היהודית באירופה הנאצית", ניר-יוסף, 1966.
6. וכן יש להזכיר: י. ילינק, "מסקיד היהודים בתנועת ההתנגדות הסלובקית", "הולדות אירופה המזרחית", מינכן, 1967, 415-422. מחקר זה מצטיין בהוכחת חומר ארכיוני הנמצא בישראל והמתייחס לנושא הזה.
7. י. ו. סטאלין, "מלחמת המולדת הגדולה של ברית-המועצות", פראג, 1949, 27-28.
8. יחידה שהקדיש לשאלה זו השומת לב אישית היה הפעיל הבכיר הקומוניסטי וויטין כהן, נשטר חיבורו בן 51 עמודים במסגרת-כתיבה, "שאלה היהודית", לפני העניין כדאי להביא אחד הרעיונות החשובים: "השאלה היהודית... היא בת המשטר הקאפיטליסטי של היום במשק הפרטי השורר בקרב הייצור החברתי... כשאך תשתנה הסטרוקטורה החברתית יאבדו גם היהודים את ייחודם כשעיר לעזאזל, יאבדו את ייחודם כבת המסחר...". חיבור נמצא בידי אלמנח.
9. ארכיון המכון ההיסטורי בברטיסלבה.

היהודים במלחמת-המגן בסלובקיה

9. אלה היו: קולומאן מושקו, מהנהגת הארצית בסלובקיה במחתרת, אחרי 6.10.1938; אוטו קליין-טראניאק, מאוגוסט 1941, חבר הוועדה המרכזת; וויטור כהן וארגסט פאביאן-רוזנטאל, שתחלתו בהנהלת המגן הטכני של המפלגה במחתרת; איג' אוברדיי קאברט ורוברט דונאט, שהיו מזרימים בהנהגת המפלגה.
10. ארכיון המכון ההיסטורי.
11. סתם-חלוצים לא היו הניכי תנועת „השומר הצעיר“. הם הצטרפו לתנועה אך בעת הרדיפות. ביניהם היו אף כאלה, שהשקפותיהם לא נבדלו בכלל מהשקפותיה של המפלגה הקומוניסטית על השאלת היהדות, עם האנטישמיות הכרוכה בה.
12. הידיעה על ישיבת המועצה הראשית של „השומר הצעיר“ בינואר 1940, התפרסמה במאמר „הם סבלו ולחמו“, „טריבונה“, ברטיסלבה, מיום 29.8.1947, עמ' 17.
- הוויכוחים בנקודה זו חזרו בלי הרף, גם בחוגי פעילים במחתרת כמוצא יהודי, שלא היו מאורגנים על בסיס לאומי יהודי. השאלה נשקלה גם בחוגי לוחמים לא-יהודיים. נציג הפעילים במחתרת במתנה-הריכוז גובאקי, פראנטישק שלונגר-טיקורה, ניהל משאומתן עם נציג הקבוצות הפרטיזניות, פרופסור ירשוב, יהודים אחדים לפני פרוץ המרד. הדווקא פרופסור ירשוב הציע אז להקים קבוצות פארטיזניות עצמאיות של יהודים, כלומר ליצור גרעין של פארטיזנים יהודיים, שמסביבם – כאשר יחלקה המרד – תחאגן קבוצה פארטיזנית יהודית גדולה. „תרומות לתולדות המרי הלאומי הסלובקי בסורצ“, מארשין, 1947; והחיבור שנזכר לפני כן.
13. קראניאק אוטו, „הקומוניסטים באיחוד ברטיסלבה במלחמה בפאשיזם בשנים 1938–1942“, ברטיסלבה, 1959, עמ' 92.
14. מזכרונות עקיבא ניר, „ספר השומר הצעיר“, כרך א', מרחביה, 1956, עמ' 290.
15. בקראקוב נוסד „ועד צורה לפליטים מצ'כוסלובקיה“, ביוזמת „המפלגה הפולנית הסוציאליסטית“ יחד עם „המפלגה הסוציאליסטית היהודית“ („בונדי“). יריר הוועד היה ד"ר י. רונצווייג (מהמפלגה הפולנית) והמוכיר הכללי היה ס. פישגורנד („בונדי“). הקומוניסטים הפולניים לא יכלו להשתתף במפעל הזה, כיוון שהיו במחתרת. פשיחה אישית עם ס. פישגורנד, המתגורר בווארשה.
16. ס. איצקביץ, ד. פרוטר, ז. גרגור, מ. באר, נ. שטסקובה. לפי ידיעות מאת ל. הולדש.
17. ברוד טומאן, „החולדות של טיכוביק“, פראג, 1967, עמ' 225.
18. ארכיון צבאי היסטורי בפראג.
19. אין אפשרות להביא את שמות כל אלה שעזוינו לשבת. די להזכיר לוחמים אמיצים כאלה כמו הסגן לשעבר מהבריגאדה הבינלאומית בספרד איגנאץ שפיגל, שנפל ליד סוקולוב ושהוצג לו אחר מותו „אות מיסדר הדגל האדום“ ו„צלב המלחמה הצ'כוסלובקי 1939“. אות „הצלב של מלחמת צ'כוסלובקיה 1939“ הוצג פעמיים ללוחמים: וולטאן ברקוביץ, ויליאם ארטל, קארול קסטנבאום, גיוא כהן, מאקס לילינג, מיקולאש נאדלר, אוסקאר רונצווייג, אויגן ואסרמאן, מאקסימיליאן וייס ולודוביס ויטרוול, היו גם כאלה שקיבלו את האות אפילו שלוש פעמים, כמו אוטו ביהלר ותיאודור פיש. על ביצוע משימות מיוחדות בתצלחת בלתי-רגילה קיבלו אחדים גם עיטורים סובייטיים גבוהים. כאן יש להזכיר, למשל, את אלברט אלוביץ, שקיבל אות „מיסדר הכוכב האדום“, „מיסדר מלחמת המולדת“ מדרגה ראשונה ומדליה על אומץ לב; הרופא ד"ר פראנטישק אנגל, שקיבל אות „מיסדר מלחמת המולדת“ מדרגה 2; מאלוויצת פרידמאנבה קיבלה, כמו הרמאן שווארץ, אות „מיסדר הכוכב האדום“. ר' הארכיון ההיסטורי הצבאי בפראג.
20. ר' בספר: או, י. גויטאן, „בצלו של המוות“, תל-אביב, 1956, עמ' 114–115; וייסמאנדל, עמ' 52.

21. מלבד זה למה יש לזכור זאת לרעה לאותה קהילה יהודית קטנה, כאשר ההיסטוריה החרטה ידועת מקרים, שאף מדינות עצמאיות בחרו בצורות שונות של שוחד, למען שמור על ריבונותן. די להזכיר, שבשנת מלחמת העולם השנייה, סיפקו המדינות הנייטרליות שוודיה והונגריה ל"רייך השלישי" ומטריגלם חשופים להחללת המלחמה – סלדה וכרום. שווייץ הביטראלית העניקה לגרמניה הלוואות מעל ל"1 מיליארד פראנקים. ר' דו"ח קאסטנר על "טחור של אייכמן בבני-ארם בהונגריה", מינכן, 1961, עמ' 19.
22. מזכירות עקיבא ניר, "ספר השומרי הצעיר", עמ' 752.
23. ידיעה מאת ארווין שטיינר מברטיסלבה.
24. מעדותו של הרב פרידלר לפני בית-הדין הלאומי בברטיסלבה, ארכיון, תביעה נגד ד"ר א. ואשק.
25. מכתב חוזר של משרד הפנים, מיום 18.3.1942, בדבר גירושי אנשים שפעלו נגד המדינה.
26. גירושי הכפיה של יהודים", ידיעות המפלגה הקומוניסטית, מיום 31.3.1942.
27. כתב-התביעה של התובע הכללי בפרשוב נגד שלמה לנדאו ושות'.
28. "דרכים וגורלות של קבוצת י. קראל", "מגיני המולדת", מיום 19.6.1959.
29. הארכיון המסלכתי בברטיסלבה – בית-דין מחוז, תביעה נגד ל. אקסנאר ; זמאן י., "התנועה הפארטיזנית בסביבת זבולן", "המצפה הסלובקי", פראג, 1958.
30. על כך מצייד גם ספרו של י. פ. שטיינר : "טרבלינקה", פאריס, 1966. המחבר חיאר בספר את ההתקוממות במחנה-הרייכ טרבלינקה, על מנת להוכיח, שטרד אנטיפאשיסטי היה אפשרי בכל הנסיבות ובכל זמן. לספר זה הדים רבים גם בציטוטובקיה. ר' "ליטראני גרביני", מיום 1.10.1966.
31. קטע מתוך "ידיעות על פעולות הקבוצה הפארטיזנית ממחנה הרייכט נובאקי במרי הלאומי הסלובקי", הארכיון הלאומי בברטיסלבה.
32. די להזכיר את השביתה הגדולה במיכרות האנדלובה בשנת 1940.
33. פ. האגאי היה אחד הבציגים הראשיים של המפלגה הקומוניסטית ואישיות מרכזית בתנועה הפארטיזנית בהירי ניטרה.
34. מתוך "ידיעות על פעולות הקבוצה הפארטיזנית ממחנה-הרייכט נובאקי במרי הלאומי הסלובקי".
35. לפי ידיעות מאת י. שפיצר ופ. שלוינגר-סיקורה.
36. לפי זכרונות יעקב ביכלר העברי כל-יגשק קטנים ורימונים באופן הבטוח ביותר בתוך כלים מלאים שומן.
37. הפרטים מתוך "ידיעות על פעולות הקבוצה..."
38. ויליאם שירוקי, אחד האישים החשובים בתנועה הקומוניסטית כבר בעת הרפובליקה הראשונה.
39. העובדות מתוך "ידיעות על פעולות הקבוצה..."
40. לפי מידע מאת קארול פרידמאן.
41. תרומת לתולדות המרי הלאומי הסלובקי בסורב", מארטין, 1947, עמ' 61–62 ; זכרון אישי של שלוינגר-סיקורה.
42. מרשימות על הסכון הצבאי לטכניקה וכימיה בומיאנסקה קוסטולאני.
43. אוגוסטין פוידר, סימר בכניסית כלומנטאל בברטיסלבה, וזה ידוע בשל עזרתו הנאמנה ליהודים.
44. ברמאן, עמ' 209.

היהודים במלחמת-הטגן בסלובקיה

41. א. גומאן-טובאק, משתתף מלחמת-האזרחים בספרד, שירת בבריגאדה הבינלאומית והגיע לדרגת קאפיטאן, חזר מרצונו לסלובקיה ב־1941, ר' ארכיון ממלכתי בברטיסלבה.
46. לפי ידיעה מאת אימריד גרק, אסיר לשעבר בכלא אילבה, שהועבר אחר־כך למחנה העבודה פריד.
47. מלבד זה שלחה גם „ממשלת המישנה" כלי־נשק בידי יוראי שפיצר מנובאקי. אלה היו רובים, אותם החביא ספקי משטרת־המחנה ארגנס שפיצר. בפינוי המחנה, כאשר פרץ המרד, לא מסר אותם — מסיבות שאינן ידועות. הם נמצאו רק כאשר חזרו אנשים למחנה בעת המרד.
48. בפגישה של הנהגת „השומר הצעיר" בדוגה גם האפשרות של פלישת הצבא הנאצי לסלובקיה. בפגישה השתתף גם הרב פריד, שתרומו לו היכוח אוטטימית היתה. נקודת־המוצא שלו היתה, שמוסדות ממשלתיים סלובקיים אינם מעוניינים בשילוחים נוספים. בפגישה הופיעה גם השומרת מפולין חייקה קלינגר, שהצליחה להימלט מגיטו בבדן. היא הסבה את תשומת־הלב לרצח היהודים במחנות שבפולין. על כן קראה לעירנות. גם בסלובקיה הסכנה היא חריפה. בהקשר זה הצביעה על ריכוז יהודים במחנות סרד ונובאקי. תוצאות הדיון הסתכמו בהחלטה, לפיה מציפים לשומרים לעזוב את מחנות־העבודה. ד. גולדשטיין, „תפקידים", ב„ספר השומר הצעיר" א', מרחביה, 1956, עמ' 754—755.
49. לפי ידיעות אישיות של עקיבא ניר וזכרונותיו ב„ספר השומר הצעיר", עמ' 755—756.
50. ניספה באושביץ.
51. בשנת 1943 עברו דרך הונגריה לארץ־ישראל.
52. פלוגת העבודה מס' 21 הוציאה כתב־עת משוכפל „המגינים שלנו".
53. לאחר פירוק מחנות־העבודה הצבאיים בשלוחי מאי 1943 עברו רובם של אנשים צעירים אלה באופן הדרגתי למחנות־העבודה האזרחיים בנובאקי וסרד. בעת השירות הצבאי ערקו רבים, בייחוד בזמן השילוחים ולאחר סיום שירות־העבודה הצבאי. לפי הדעות התביעה הצבאית היה מספרם 239. הארכיון ההיסטורי הצבאי, פראג.
54. א. קוסטקובה־קוקורלי, „דרך הלחימה של לודוביט קוקורלי", „פראבדה", ברטיסלבה, אורט", 1964, עמ' 8.
55. הפארטיזנים האמיצים", למען צ'כוסלובקיה חופשית, יומון היחידה הצ'כוסלובקית בבורית־המרצעת, מיום 20.12.44; ידיעות אישיות של אנה קוסטקא־קוקורלי; מ. בורסקי, „קאפיטאן קוביק, אחד הפארטיזנים הצ'כוסלובקיים הראשונים", „פארטיזן", פראג, 29.3.1996.
56. לפי ידיעות מאת לודוביט שולץ.
57. א. בנצ'יק: „על מלחמת השיחרור הלאומית בסלובקיה המזרחית בשנים 1939—1944", אפקים חדשים", פרשוב, 1959.
58. לפי ידיעות מאת לודוביט שולץ.
59. לפי ידיעות מאת לאדיסלאב סלדמן (או ד"ר זמאן).
60. חזר בשיאות משרד־הפנים, מיום 14.8.1944.
61. הדעת הפיקוד העליון של הדינאמריה במשרד־הפנים, 22.8.1944—21. ארכיון ברטיסלבה, בית־הדין הלאומי, תביעה נגד ד"ר א. ואשק.
62. „ידיעות על פעולות הקבוצה הפארטיזנית...", הלה ולאנסקה, „הפגישה ביערות", ברטיסלבה, 1960.
63. תפרק „במחנות", מאת עקיבא ניר, ב„ספר השומר הצעיר" א', עמ' 756; יאבלו יצקי, „הלחימה האנטי־פאשיסטית במחוז טרנוב בשנים 1938—1945", ברטיסלבה, 1962.

לאדיסלאב ליפער

64. לפי ידיעות פ. נימץ, ראש מטה הבריגאדה הטרויאנית, וד"ר ביט, חבר המועצה היהודית במחנה ויהציה.
65. "מוכרחים הינו", "טריבונה", ברטיסלבה, מיום 29.8.1947.
66. ד"ר פ. נימץ, "זכרונות מהקרבות בעמק ניסרה", "טריבונה", ברטיסלבה, מיום 29.8.1947; פ. הולקא, "הקרב לשחרור המולדת במבצות ניסרה", ברטיסלבה, 1967.
67. ראש המטה בחרי ניסרה של אנף המאויז טרויאן, ד"ר פ. נימץ, מזכיר שהמטין לפני פרוץ הקרבות את המגן י. מילרמילן והסביר לו, שיש צורך להציב את קבוצת נובאקי במקום חשוף לסכנה רבה. יש למנוע מן האויב טלהגיע למחסן הבנוי העצום שבמבצות נובאקי. ואם כי הבין סגן מילן את משמעות הסכנה, הוא לא נרתע ויצא עם קבוצת נובאקי להגן על הקטע שנמסר לאחירותו.

Ever since his arrival in Israel, he has served in Tsahal, attaining major posts of command. He left the army a short time ago to head the "Yad Veshem" executive.

JERZY ROSS: *The "Red Star of David" in the Warsaw Ghetto.*

In this number we present the reader with an additional chapter of the memoirs of Jerzy Ross, a new immigrant from Poland. A journalist and a writer, Ross was also active in the diplomatic service of the Polish State. In the former chapter we published, Ross related his experiences in the period he spent at the labour camp of Poniatov. In this chapter, he describes his life in the Warsaw ghetto till the revolt broke out, during the battle and the events preceding his expulsion to Poniatov.

Jerzy Ross worked in the "Red Star of David" founded by the Judenraat.

The activity of this organisation has a unique historic value and the writer's story is one of the few sources from which we can learn about it, as there is no documentary evidence whatsoever.

Dr. MARK DWORZECKI: *The Tenth Anniversary of the Eichmann Trial — Summary and Conclusions.*

Dr. Mark Dworzecki of the Bar-Ilan University publishes an article about the lessons of the Eichmann trial. The article includes a detailed account of the events following his capture, before the trial opened. The trial itself is also described extensively together with procedures adopted and the chapters of evidence. In conclusion, Dworzecki reviews the journalistic and literary harvest following the trial and analyses the opinions and viewpoints in the controversy concerning Hanna Arendt's book — "Eichmann in Jerusalem".

The scientific section opens with Proftssor YAACOV TURF's paper which presents us with findings so far unknown, concerning the Jewish resistance to the "Hep! Hep!" antisemitic movement, active in the first quarter of the nineteenth ctatury in Germany.

Professor L. LIPSHER, former member of the Slovakian Academy of Science, now living in Switzerland, publishes an

extensive work about the participation of Jews in the Slovakian underground and revolt in summer 1944, based upon documentary material from Slovakian archives, rich literary evidence and that of those who participated in the revolt, now living in Israel and in other countries. Professor Lipsher endeavours to present an objective description of the contribution of the Jews, in general, to the Slovakian revolt, in view of the fact that the official Slovakian publications attempt to deprecate the Jews' part in this rising or completely ignore the specific Jewish aspect of the fighting and the events following the failure of the revolt.

Dr. S. REDLICH, of the Hebrew University, discusses the Jewish problem throughout the various phases of the organisation of the Polish army in the Soviet Union, when it was subordinated to the government-in-exile in London (The Anders' Army). The material collected by Redlich informs us about the attitude to Jews adopted both by the Poles — the governmental representatives and the officers in the army — and by the Soviet authorities. Evidently, both sides made it difficult for the Jews to join the army and were responsible for their inferior status in it, while in the U.S.S.R. and on leaving its boundaries.

In the bibliographical section, ZVI EREZ, a member of kibbutz Dvir, brings an extensive review about a book, whose subject is Hungarian history, compiled by official and honourable historians, and considered to be the official history of the state of Hungary.

Erez discusses the "Jewish Point" in the book, proving that it includes many distortions or biased attitudes, whenever the authorities deal with Jewish matters.

The author emphasises the chapters describing the Hungarian attitude to the Jews during the Second World War and at the time of their deportation to the death-camps.

SHMUEL KRAKOWSKI, a "Yad Veshem" worker, doing research for the Hebrew University, reviews a book by Arnold Hindels, a Czecho-Slovakian Jew, who was expelled during the war to the labour camps in the Lublin district.